

MEHMED EMİN RESULZADE

İRAN TÜRKLERİ

(TÜRK YURDU ve [REDACTED])

SEBİLÜRREŞAD' DAKİ

[REDACTED] YAZILARI)

Hazırlayanlar:

Dr. Yavuz AKPINAR

İrfan Murat YILDIRIM - Selahattin ÇAĞIN

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

İSTANBUL - 1993

ISBN : 975-498-071-3

Milli Yayın No : 93-34-Y-014-111

BU ESER

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur. TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Dizgi : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

511 10 06 - 511 18 33

Baskı : ETAM A.Ş. Matbaa Tesisleri

Bütün Eserleri: 2

MEHMED EMİN RESULZADE

İRAN TÜRKLERİ

(*Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları*)

Hazırlayanlar

Dr. Yavuz Akpınar

İrfan Murat Yıldırım-Sabahattin Çağın

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

İstanbul

1993

SUNUŞ

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı olarak, Mehmed Emin Resulzâde'nin bütün eserlerini neşretmeyi üzerimize almış olmaktan büyük bir şeref ve gurur duyuyoruz.

Tarihte siyasî kaderi Mehmed Emin Resulzâde gibi olan pek çok Türk büyüğü vardır. Kendi vatanlarında korkunç işkencelere maruz kalmaktan, kendi vatanlarının yabancı işgaline uğramasını görmenin dehşetli ızdırabını yaşamaktan, kendi vatanlarının dışında yaşamaya ve hatta ölmeye mecbur olmanın dayanılmaz acısıyla kavrulmaya kadar varan bu siyasî kadere karşı, bu insanların bugün 250 milyon Türkün kalbinde unutulmaz yerlerini almış olmaları tarihin bize verdiği tek tesellidir.

Benzeri bir siyasî kaderi, aynı ideal için aynı demokratik mücadeleyi vermiş, Türklük şuur ve gururunun günümüzdeki mümtaz temsilcilerinden biri olan ELÇİBEY de yaşıyor. Azerbaycan da seçilmiş meşru Cumhurbaşkanı olduğu halde miting meydanlarında ve dairelerde yalnız ATATÜRK'ün ve REZULZÂDE'nin resimlerinin bulundurulmasına izin veren bu büyük insan, bize Vakıf olarak "Resulzâde'nin ve Gaspıralı'nın Belgesel Filmlerini" yapmamızı tavsiye etmişti ve onun iradesiyle Azerbaycan'ın YADDAŞ film kuruluşuyla müştereken biz bu isteği yerine getirdik.

Sevincimiz şudur ki aynı kaderi paylaşan Elçibey, sağlığında 250 milyon Türk'ün kalbine yerleşmiştir ve biz Elçibey ile ilgili ilk kitabı çıkaran Vakıf olduk ve onun arzusunu filmden sonra Resulzâdenin bütün eserlerini yayınlayarak da yerine getiriyoruz.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	V-VI
Prof. Dr. Turan YAZGAN	
Önsöz Yerine	1-4
Dr. Yavuz AKPINAR	
I- İRAN TÜRKLERİ	
(Türk Yurdu Dergisindeki Yazıları)	
1- İran Türkleri I	7
2- İran Türkleri II	13
3- İran Türkleri III	17
4- İran Türkleri IV	23
5- İran Türkleri V	31
6- İran Türkleri VI	39
II- İRAN HAKKINDA MAKALELER	
(Sebilürreşad Dergisindeki Yazıları)	
1- İran Nedir?	46
2- Hükûmet-i Osmaniyye İle İran Beyninde Maddî ve Ma'nevî Rabitalar	53
3- Düşmenin Hücumunu Beklerken	57
4- İran Tarihçe-i İnkılabı -I- Nasirüddin Şah Devri	63
5- İran Tarihçe-i İnkılabı -II- İnkılab Mütefekkirin ve Muharrirleri	71
6- İran Tarihçe-i İnkılabı -III-	79
7- İran Tarihçe-i İnkılabı -IV- Muzafferüddin Şah Devri: 1 İsrâfat - İstikrazat - İmtiyazat	85
8- İran Tarihçe-i İnkılabı -V- Muzafferüddin Şah Devri: 2	91
NOTLAR	99
SÖZLÜK	107
İNDEKS	137

ÖNSÖZ YERİNE

Mehmed Emin Resulzade'nin külliyyatını yayınlamaya "Azerbaycan Cumhuriyeti; keyfiyyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti" adlı eserinden başlamıştık.

Bu defa iki ayrı dergide İran Türkleri hakkında neşretmiş olduğu makaleleri okuyucularımıza sunuyoruz.

Mehmed Emin Resulzade, İran'dan ayrılmak zorunda kalınca İstanbul'a gelmiş ve burada tesbit edebildiğimiz kadarıyla 1912 yılının başlarından itibaren ilk yazılarını *Türk Yurdu* dergisinde yayınlamıştır. *İran Türkleri* başlığı altında birbirinin tabii devamı olan 6 makale halindeki bu yazıların en önemli yanı, Türkiye'de ilk defa İran Türklerinin yakın geçmişi hakkında geniş bilgi vermeleri ve o muhiti çok iyi bilen bir kimsenin kaleminden çıkmış olmalarıdır.

O zamanın en etkili ve en yaygın dergilerinden biri olan *Türk Yurdu*'nda çıkan bu yazılar, Türk aydınlarının İran'ı artık "Acem"lerin yurdu olarak değil de, üçte biri Türk olan bir ülke olarak görmelerini sağlamıştır, diyebiliriz.

Bilindiği gibi uzun süren ve batılılarca da alevlendirilen Osmanlı-İran ihtilaflarının bir neticesi olarak Türk aydınları, XX. asrın başlarında "Acem" dedikleri ve "Şii" oldukları için de Farslardan ayırmadıkları İran Türklerini çok az tanıyorlardı.

XX. yüzyılın başlarında Türkiye'de Türkçülük şuurunun gelişmesi Şii-Sünnî, İranlı-Osmanlı zıtlaşmalarını, düşmanlıklarını da zayıflatmaya başlamış, aynı dönemde bu iki ülkenin

*) Bu eser 1990'da İstanbul Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları arasında çıktı. Aslında bütün külliyyatı bu dernek neşredebilecekti; fakat maddî sebepler yüzünden mümkün olmadı.

müşterek demokratik düşünceleri paylaşması aralarında yakınlaşma sağlamış, eski ihtilafların ortadan kalkmasına yardım etmiştir. Bu yakınlaşmada dünyada etkili hale gelmiş siyasî İslamcılık düşüncesinin rolü olduğu da unutulmamalıdır. Bütün bu sebeplerle İttihatçılar 1906-1911 yılları arasında İran'da daha çok Türklerin öncülük ettikleri meşrutiyet hareketlerine büyük bir sempati duymuşlar, hatta bu hareketi doğrudan doğruya desteklemişlerdir. İttihatçı Ömer Naci'nin bu yıllarda Tebriz civarındaki faaliyetleri bunun güzel bir örneğidir.

Mehmed Emin Resulzade'nin *Türk Yurdu*'nda çıkan bu yazıları, Türkiye'de İran Türklerine karşı artmış bulunan ilginin ihtiyaç duyduğu bilgiyi okuyuculara ulaştırıyor, İran'ın gerçek yüzüyle tanınmasını sağlıyordu.

Herhalde bu ilgi sebebiyledir ki, Mehmed Emin Resulzade *Türk Yurdu*'ndaki bu seri yazılarından sonra, *Sebilürreşad* dergisinde de İran ve İran Türkleri hakkında yazılarına devam etmiştir*.

Bütün Türk ve İslam âleminde çok iyi bilinen ve okunan *Sebilürreşad* dergisinde Mehmed Emin Resulzade'nin 8 yazısı yer almıştır. Hepsi de İran'la ilgilidir. Demek ki, Türkiye'de İran ve İran Türkleri hakkında uyanmış bulunan ilgi, daha da fazla bilgiyi gerekli kılıyordu. Üstelik o devirde Türkiye'de İran gerçeklerini Resulzade'den daha iyi anlatacak, açıklayacak kimse yoktu, O, 1908-1911 yılları arasında İran'da devrinin en etkili günlük gazetelerinden biri olan *İran-ı Nev'i* çıkarmış, sosyal demokrat görüşleri olan bir siyasetçi olarak da faaliyet göstermişti.

Sebilürreşad'daki yazıları *Türk Yurdu*'ndakilerin tabî bir devamıdır. Bazı konuların bu ikinci yazı serisinde biraz daha geniş bir şekilde ele alınmış olduğunu görüyoruz. Ayrıca bu yazılar daha çok İran'ın umumî tarihine hasredilmişlerdir. Bu da İran Türklerinin geçmişini anlamamıza geniş ölçüde yardımcı olmaktadır.

*) Nedense *Sebilürreşad*'daki bu yazılar Mehmed Emin Resulzade'den bahseden bütün kaynakların gözünden kaçmış, unutulmuştur. Biz Azerbaycan liderinin Stalinle ilgili hatıralarındaki bir iki cümleden hareket ederek bu yazıları arayıp bulduk. Yeniden kamuoyunun dikkatine sunuyoruz.

Resulzâde bu yazılarında, her şeyden önce İran'daki Türklerin varlığına dikkati çekiyor. Bu ülkenin "her zaman üçte biri Türktür!" diyor. Daha sonra da İran'ın siyasi, iktisadi ve medeni hayatında Türklerin oynadığı etkili rolü açıklıyor.

Resulzade İran'daki Fars-Türk çekişmelerini gayet objektif bir şekilde bir uzlaşma ve dostluk havası içinde ele almıştır. Onun bu şekilde hareket etmesi tecrübelerinden kaynaklanmaktadır. Türkiye-İran, Azerbaycan-İran meselelerine bakış tarzı, yorumları ve teklifleri, bugün bile bize ışık tutacak değerdedir. Yazıların yeniden neşrini gerekli kılan da bu özelliğidir.

Sebilürreşad dergisindeki yazıları arasında biri özellikle dikkatimizi çeker: "Düşmanın Hücumunu Beklerken" adlı makale Balkan Savaşının başlangıcında yazılmıştır ve konusu itibarıyla da diğer yazılarından ilk bakışta farklılık gösterir. Çünkü artık bu yazı, Balkan Savaşının başında Osmanlıların maruz kaldıkları "yeni bir haçlı seferini", emperyalizmin çirkin taraflarını açıp gösterir. Bu özelliğiyle de İran Türkleri konusundan uzakmış gibi görünür. Biraz daha dikkat edilirse bu makale, kendinden önce yayımlanan "Hükümet-i Osmaniyye ile İran Beyninde Maddî ve Manevî Rabıtalılar" adlı makale ile bütünlük gösterir. Resulzade emperyalist batı karşısında Türkiye ve İran'ın işbirliği yapmaları gerektiğini öne sürmüştür. Gerçekten de sonraki olaylar onu haklı çıkarmıştır.

Resulzade'nin İran Türkleri hakkında Sebilürreşad'da çıkan yazıları yarıda kalmıştır. Kendisi de bunu Stalin hakkındaki hatıralarında açıklamıştır.

Burada bir araya getirerek yayınladığımız makalelerin Azerbaycan açısından da değeri büyüktür. Resulzade, bir Azerbaycanlı Türk olarak, ilk defa İran ve İran Türkleri hakkında yorumlarda bulunmuş ve bu bakımdan da Kuzey Azerbaycan'da bugün artık tarih araştırmalarının hususi bir dalı haline gelmiş bulunan "Cenup Mevzuu"nda daima göz önünde bulundurulması gereken değerlendirmeler yapmıştır.

Günümüzde Kuzey Azerbaycan'da Türkçülük ve demokratikleşme düşünceleri güç kazanırken, İran Türkleri kendi problemleri için yeni bir çıkış yolu ararken, Türkiye bütün Türk dünyası için yararlı olabilecek temel siyasetini belirlemeye çalışırken, zamanın sınaklarından başarıyla geçmiş, ileri görüşlü, engin düşünceli bir millî lider olan Resulzade'nin kaleminden çıkmış bulunan İran ve İran Türkleri hakkındaki bu makaleler, hepimizin yolunu aydınlatacaktır.

Makaleleri bu inançla yayınlıyor, kusurlarımızın ve eksiklerimizin bildirilmesinden memnun olacağımızı özellikle belirtmek istiyoruz.

Resulzade külliyyatının 3. cildi olarak 1928'de Türk Yılı toplusunda çıkmış bulunan Kafkasya Türkleri adlı seri halindeki makaleleri hazırladığımızı burada konuyla ilgilenenlere duyurmak istiyoruz.

Yavuz Akpınar

İRAN TÜRKLERİ
(Türk Yurdu Dergisindeki Yazıları)

İRAN TÜRKLERİ*

-I-

106 Üç bin senelik tarihî bir an'aneye malik olan ve Şark medeniyet âleminde hususî bir mevki kazanan İran, bu gün hayatının en çetin, en korkunç günlerini geçirmektedir.

Çoktan beri istiklal ve tamamîyet-i mülkiyyesini Rus ve İngiliz rekabetine ve Avrupa siyasî muvazesine borçlu olan İran, yabancı desteklere dayanan her memleket gibi, şimdi istinad-gâhsız kalmıştır. Eski İngiliz-Rus rekabeti yerine bugün İran'ın inkısamını iltizam eden bir i'tilaf, bir dostluk var. Merakeş ve Trablusgarb meseleleri¹ dolayısıyla bozulmuş olan siyasî muvazene, İran'ı İngiliz ve Rus himayesine almaktan ibaret olan şu i'tilafın tatbiki için en 107 münasip ve en // elverişli bir fırsat teşkil etti. Zavallı İran muttasıl feryad ediyor. Lakin kimse dinlemiyor. Dinleyenler varsa da imdad edemiyorlar.

Ekseriyeti Fars milletine mensub olan şu tali'siz memleketin mühim bir kısmını da Türkler teşkil ediyor. Maksud ve mesleği Türkler'in faidesine çalışmak olan *Türk Yurdu*², ahvâl-i hazıra münasebetiyle kari'lerine İran Türkleri hususunda bî't-tabîî malumat vermek ister. "Yurd" un arzusu üzerine bir İran gazetecisi sıfatıyla, elemlerine iştirak ve emellerine hizmet etmiş olduğum İran'ın kısmen olsun ta'rifinden ibaret olan şu vazifeyi iktidar ve ma'lumatımın müsa'ade edebileceği bir dairede maal-memnuniyye ifa etmek arzusundayım.

*) *Türk Yurdu*, 1.c., Sayı:4, s.106-111. Taradığımız *Türk Yurdu* dergilerinin dış kapağı, ciltlenme sebebiyle çıkarıldığından yazının tarihi kesin olarak tesbit edemedik. Ancak bu tarihin tahminen 1912 başları olduğunu söyleyebiliriz. (Naşirler).

* * *

Elde tahkikî bir istatistik olmadığından İran'ın nüfus adedi muhtelif olarak rivayet ediliyor. İranîlerin kendi aralarında pek münteşir bir telakkiye bakılacak olursa, ahali 30 kürur (15 milyon) a baliğ olmak lazım gelir. İran gazetelerini okumuş ve Meclis-i Milli³ müzakeratını dinlemiş olanlar çok def'a "otuz kürurluk İran milletinin mukaddera-tından" bahsedildiğini ve "otuz kürurluk bir kütlenin meb'usu" suretiyle istizahatta bulunulduğunu, fakat arasına şu adedin azalıp çoğaldığını da anlamış olurlar. İlk defa toplanan Darü'ş-şura-yı Milli⁴ de Azerbaycan mebuslarından meşhur Tağizade⁵ bu uygunsuzluğu görmüş ve irad ettiği nutukların birisinde "mebuslar kendi aralarında hiç olmazsa mebusu oldukları milletin aded-i nüfusunda ittihad etsinler" telmihinde bulunmuş idi.

İranlılar arzu olunan bu "ittihadı" mezkûr memleket halkının 15 milyon dairesinde hasıl etmeğe meyyal iseler de ecnebi coğrafyacılara bu adedin 10 milyondan ziyade olmadığını iddia ediyorlar ki hakikate en yakını bu olsa gerektir. Ma-mâ-fih hiç bir şekk ve tereddüde meydan kalmamak üzere İran'ın nüfus-ı umumîsi 9 milyon hesap edilirse bunun en azdan üçte biri, yani 3 milyonu hiç şüphe yok ki Türktür.

108 İran Türkleri başlıca Azerbaycan'da sakin oluyorlar. İran Azerbaycanı İran'ın şimal tarafında vâkidir. Ve İran'da mevcut sekiz eyaletin en mühimidir. Bu eyalet, şimalen Rusya ve garben Osmanlı hududları ile mahdudur. Talış gibi bazı ormanları ve Muğan sahrasının İran kısmı istisna edilirse Azerbaycan ale'l-umum dağlıktır. Bu dağlardan en mühimleri Savalan, Sehend, Karadağ silsileleridir. Erdebil kazasında vaki Savalan dağı 4725 metre⁶ irtifa'ında Meraga kazasındaki Sehend dağı 3105

*) Azerbaycan'ın Kafkasya'da vaki ve Rusya tâbi'iyetinde olan bir kısmını da İrevan, Gence ve Bakû vilayetleri teşkil ediyor.

metre⁷ yüksekliğinde bulunuyorlar. Bu kıt'a dağlık olmakla beraber zira'ate elverişli, münbit toprağı çoktur, havası saf ve sağlamdır. Kışın çok soğuk, yazın da çok sıcak olur. Arazide büyük nehirler olmadığından toprak istenildiği kadar irva ve iska edilemiyor. Eğer cedveller yapılırsa memlekette mevcut suların araziye kifayet edeceği tahmin ediliyor*;

Rumiyye gölüne İraniler "*Deryaçe-yi Şahi*" derler. İran'ın "*yegâne deryası*" olan bu göl, çok tuzlu olduğundan içinde balık ve sair deniz hayvanatı yoktur. Azerbaycan-Türkçe[si] tabiriyle, bu suda hayvan "*derman için olsa da tapılmaz*"; fakat burada derman için bir zî-hayat bulunmasa da su kendisi bir derya-yı dermandır: Yazın Rumiyye gölü sevhiline yıkanmak üzere bir çok ahali gelir; gölde yıkanmak bir takım emrazı def ettiği i'tikad olunur. *Deryaçe-yi Şahi*'de yalnız "*Çömçe kuyruk*"^{**) denilen pek küçük haşerattan bulunur. Çömçe kuyruklar durgun ve kokmuş suların kokusunu neşreder. Erbab-ı tedkikin dediğine göre gölde kükürt, bakır ve başka ma'denlerden ma'ada yüzde 14 miktarında tuz vardır. Sahile çarpan dalga serpintileri neticesi birtakım toz teressübatı kaldığı gibi elbiseye sıçrayan bir parça su dahi beyaz leke bırakır. Gölde vapur ve gemi işletildiği takdirde Azerbaycan'ın yol cihetinden olan noksanlarından bir mühim kısmı izale olunabilir. Rumiyye gölünün servet-i tabi'iyyesi bununla kalmaz. Göl civarında gayet kıymetli siyah mermer madenleri vardır ki henüz istifade edilmemektedir. Göle dökülen nehirlerde balık yetiştirmek mümkün olabileceği gibi gölde dahi Şabb denizinde yaşayan balıklardan getirip teksir etmek mümkün olduğu tahmin ediliyor.}

*) Azerbaycan'ın başlıca nehirleri şunlardır: 1) Aras nehrine dökülen Karasu, Sarısu; 2) Rumiyye gölüne dökülenler: Acıçay, Çığatu, Tığatu, Şehaçay, Nazlıçay, Zalaçay 3) Hazar denizine dökülen Kızıl Özen Çayı.

**) Çömçe kepçe (kefçe) demektir. Elif harfinden büyük olmayan bu pek küçük hayvanların kuyrukları kepçeye benzediği için "çömçe kuyruk" demişlerdir.

Hal-i hazırda ehemmiyeti ma'lum olan bu göl, Kacar prenslerinden İmamkulu Mirza'nın inhisarı altındadır, onun malıdır. Seyr-i sefain namına gölde üç dört yelkenli şalope ve yirmi yolcu taşıyabilen "Ateş" namında bir buharlı sandal (istimbot) vardır.

Azerbaycan'ın merkez eyaleti Tebriz ve meşhur şehirleri de şunlardır: Erdebil, Urumi*, Hoy, Dilman (Salmas), Makû, Sulduz (Sulduz arazisi Osmanlı devleti ile İran arasında münaza'un-fih olan nevahi-i cedidedir), Merağa, Halhal'dır.

Ahalinin büyük kısmı ziraat ve ticaretle meşgul iseler de Şahseven, Karacadağlı, Çelebiyan ve Hamse illeri gibi bir kısmı da göçebe halinde ve çobanlık ile geçinirler. Göçebeler müsellaah ve silahşör olduklarından çapulculuk ve haydutluktan da çekinmezler ve arasına ticaret kervanlarına ve ba'zân şehirlere hücum ederler.

Azerbaycan'ın mahsûlatı: Arpa ve buğday gibi hububat ile üzüm, şeftali, elma, armut, kayısı, fıstık, badem ve ceviz gibi yaş ve kuru meyvelerdir.

Azerbaycan dağları ma'dence pek zengin ise de bunların henüz pek azı keşfolunmuştur. Karadağ'da bakır pek çoktur. Lakin işbu madenlerin imtiyazını Muzafferüddin Şah toptan Ruslar'a vermiştir.//

110 Tebriz-Kazvin, Tebriz-Hoy, Dilman-Rumiyye gibi kervan yollarından ma'da Rus hududunda vaki' Culfa'dan Tebriz'e kadar 170 kilometre tûlunda (150 verst) bir şose yolu dahi mevcuddur. Bu şose yolu o suretle yapılmıştır ki şimdi Culfa mevkufunda duran Rus katarının ta Tebriz'e kadar ilerleyebilmesiyçün, yolun üzerine travers ve raylar dizip perçimlemek kifayet eder. İşbu yolda bugün Rus otomobilleri işlemektedir.

Azerbaycan payitahtı olan Tebriz, İran'ın ticaret nokta-i nazarından en mühim bir merkezini teşkil eder. Sevkü'l-ceyş nokta-i nazarından dahi ehemmiyet-i mahsusası

*) Urmîye/Rızaiyye (Naş.).

vardır. Ahalisi 250 binden fazladır*. Şehirde Türk âsâr-ı kadimesinden "Kazan künbeti" ma'nasına olmak üzere "Şenb-i Kazan" namında bir bina var ki Kazan Han zamanından kaldığı rivayet olunur.

Azerbaycan'ın şehirlerinde debbağlık, nesaçlık, halıcılık, demircilik ve marangozluk ve dülgerlik, kavaflık gibi sanayi mevcuttur.

İran Türkleri ve İran Türklüğü denildiği vakit hatıra ale'l-ekser Azerbaycan gelir. Halbuki, 3 milyon Türk'den takriben iki buçuk milyonunu ihtiva eden şu kıt'adan başka İran'ın sair yerlerinde, hatta İran-ı kadimin merkezi olan Şiraz etrafında bile Türkler vardır. Bunlar, adedleri 350 bini tecavüz eden Kaşkaîlerdir** ki bir aşiret halinde yaşarlar. Göçebe oldukları halde kısmen ekin ekmek ve kısmen hayvan beslemek ile yaşayan bu aşirette halı dokumak san'atı da hayli terakki etmiştir. Kaşkaî Türkleri gayet cesur, silahşör ve cengaverdirler. Lüzumu zamanında cenge hazır 40-50 bin [kişi] çıkarabilirler. Kaşkaî aşiretinin Moğol istilasında buralara geldikleri mervidir. Kaşkaî ilinin reisi (ilhanı) İsmail Han Savletü'd-devle ahiren hükûmet-i meşrute tarafından azl olunarak yerine biraderi Zeygemü'd-devle nasb olunmuştur. Kaşkaî ilhanları Cengiz Han ahfadından olduklarını iddia ederler.

111 İran'ın şimalinde Esterâbâd ve Gümüştepe havalisinde, Rus Türkistanı // ve Maveray-ı Hazar ile hem-hudud olan Türkmen kabileleri de göçebe ve aşiret halinde yaşayan Türklerdir. Bugün İran şahlığına hakim Kacar sülalesi bu Türkmen kabilelerinden birine mensubdur.⁸

Tahran havalisinden Zerend, Kerec, Har ve Veramin

*) Metinde mürettip hatası olarak 50.000 yazılmış; yazı serisinin 3. kısmında (Türk Yurdu,, 2.c., 1328/1912,s.6) 555. sahifede verilen bir dipnotla bu yanlışlık yazar tarafından düzeltilmiştir. (Naş.).

**) Türkiye'de daha çok Kaşkay şeklinde bilinmesine rağmen biz kelimeyi metindeki yazılış şeklini de göz önüne alarak Kaşkaî olarak tesbit edip yazmayı uygun gördük.(Naş.).

dahi kısmen Farıslarla karışık yaşayan Türk köyleri ve kabileleri olduğu gibi Kazvin ve Hemedan Şehir ve vilayetlerinin bir kısım sekenesini de Türkler teşkil ederler. Hal-i hazırda niyabet-i saltanat makam-ı âlisini işgal etmekte olan Ebu-l Kasım Han nâsir'-l-mülk hazretleri Hemedan Türklerindedir.

İRAN TÜRKLERİ*

-II-

428 Birinci makalemizde İran Türkleri'nin mevki-i coğrafi-
lerinden bahsetmiştik. Bu makalemizde ise ahval-i içtima-
iyye ve siyasiyeleri hakkında i'ta-yı ma'lumat eyleyece-
ğiz.//

429 Evvelki makalemizde de söylediğimiz gibi İran Türk-
leri denildiği zaman hatıra Azerbaycan gelir. İran Türklü-
ğünün içtimaî ve siyasî ahvalinden bahs esnasında bu key-
fiyet biraz daha hususiyet kesbeder. Çünkü Azerbaycan
kıt'ası haricinde yaşayan Türkler (Türkmen ve Kaşkaî ka-
baili gibi) henüz badiye-nişîn, nim-medenî bir halde olduk-
larından bi't-tabii ahval-i hususiyeye maliktirler ki bu hu-
susiyetten ayrıca bahsetmek lazım gelir.

Azerbaycan, nüfusça İran'ın en sıkı bir kıt'asıdır. Bu
kıt'a mesaha-yı sathıyyece İran'ın yirmide birini teşkil ettiği
halde nüfusça dörtte birini ihtiva eyler. İran'ın on milyon
olan nüfusunu 1.645.000 kilometre murabba'ı arazide beher
kilometreye takriben yedi nüfus isabet ediyor. Halbuki 80
bin kilometre murabba'ı araziye malik olan Azerbaycan;
iki buçuk milyon nüfusu havîdir ki beher kilometresine 31
can düşer.

Bir taraftan nüfusun sıklığı, diğer taraftan -geçen ma-
kalemizde izah ettiğimiz- su azlığı Azerbaycan kıt'asında
toprak azlığına sebep olmuştur.

Kabil-i zira'at arazinin ahaliye adem-i kifayetinden baş-
ka ikinci bir topraksızlık belası daha vardır. Bu da arazinin
ale'l-ekser büyük çiftlikler halinde az kimseler elinde bu-

*) Türk Yurdu, 2.c., 1328/1912. Sayı:2(14), s.428-432.

lunmasıdır. Ekine nisbetle ekincisi bol olan bu kıt'ada arazi sahipleri ahalinin ihtiyacından istifade ederek sa'y ve amellerini pek bî-rahmane gasb (exploiter) ederler. Bununla beraber der-hatır edilmek iktiza eder ki İran hâlâ kurun-ı vusta derebeyliğine yakın bir devre-i içtimaiyyededir. Mevcud ve ma'mulü'n-bih olan âdat, rencberi tamamiyle arazi sahiplerinin pençe-i tazyik ve istifadelerinde bırakmağa müsa'iddir. Buraları düşünöldüğü zaman Azerbaycan köylüsü mukadderatının ne kadar elim olduğı anlaşılabilir.

Azerbaycan köylüsünün ne gibi şerait altında çalıştığı hakkında tamamen olmasa da, ba'zı ma'lumat verebiliriz. Burada zira'ate elverişli arazi iki kısımdır: **Sulak** ve **deymî**. 430 Bundan başka arazinin mülkiyeti nokta-i nazarından // bütün İran'da olduğı gibi Azerbaycan'da da ekin yerleri üç kısma ayrılır: Birincisi hükûmete mahsus arazi-i emiriyeye ki, buna İran'da **Halise** diyorlar; ikincisi hususî ve büyük çiftlikler olup buna da **Erbabî** namını verirler; üçüncüsü de asıl rencberin zira'at ettiğı arazidir ki, o tarafta **Hurdamâlik** ismiyle yad ederler.

Arazi-i emiriyede çalışan köylü, ektiğı her murabba-ı sünaî (30 kulaç murabba'ı) topraktan 2 tümen (40 kuruş) ve ayrıca her köylü ailesinden de yine o miktar vergi alınır.

Çiftlik sahipleri ma'iyyetinde çalışan rencber, sulak yerlerde, tohum çiftlik sahibinden ve başka levazım rencberden olmak üzere husule gelen mahsulden çiftlik sahibinin verdiği tohumun nısfı ia'de edildiğinden sonra mahsulün üçte ikisi arazi sahibine verilir ve üçte birisi de rencbere kalır. **Deymî** yerlerde ise tohum ve sair levazım rencberden olmak üzere çıkan mahsulün 4, 6, 8'de birini alarak bâkisini arazi sahibine terke mecburdur. İktisaden bu derece esir olan köylü ailesi **Kapı harcı** namıyla senevî 5 kıran (10 kuruş) vergi verir. Eğer malı varsa manda başına 3 kıran 10 şahî (7 kuruş), öküz başına 1 kıran 15 şahî (3 buçuk kuruş) vergi alınır. Ailenin erkekleri ayrı vergiye **hanevâr vergisi**'ne tabi'dirler ki senevî her erkek can için 14 kıran 10 şahî (29 kuruş) miktarındadır.

Bâlâdaki rakamlar, Azerbaycan'ın vilayet-i muhtelifesine nisbetle tenevvü peyda eden şeraitin en mutavassıt bir mikyasıdır. Fakat Azerbaycan köylüsünün ağır yükü bununla da kalmıyor. Senelerin sevk-i te'amülüyle bir resm-i mecburî halini almış hususî vergiler de vardır: Bayramlarda, eyyam-ı mahsusada köylü, arazisinde çalıştığı köy veya çiftlik sahibine tavuk, yumurta, yağ, peynir gibi hediyeler takdim ederek, muvaffak olursa ağasının, olmazsa akrabasının ellerini öper. Çiftlik ağalarının kethüdaları köye geldikleri zaman, köylü onları ı'zâz ve ikram etmeye de // ayrıca mecburdur. Şahseven kabaili ve Makû hanlığı idareleri altında bulunan köylülerin ahval-i umumiyeleri ise daha feci bir haldedir. Bu köylüler hanlarının ve kabile beylerinin bütün manasıyla esiri hükmündedir. Makû hanlığı kurun-ı vusta feodalizmasını andırır: Bunun içindir ki İran inkılabı her yerden ziyade Makû hanlığında şiddetini göstermiş ve bütün köylüler tahammül-fersâ hâllerinden kurtulmak için silaha sarılmışlardı.

Azerbaycan kıt'asında, bütün mevcudiyetiyle çalıştığı halde sefil bir hayat yaşayan Türk, ekmeğini biraz daha bolca çıkarmak ve ailesine bir "ak gün" kazanmak için terk-i vatan etmek mecburiyetinde kalır. Her sene bir çok Azerbaycan köylüsü Hazar denizi sevhiline, Rusya içlerine, İstanbul'a gelir. Bakû petrol ocaklarında en ağır hizmetleri gören Hacı Tarhan (Ejderhan) ve saire gibi limanlarda en ağır yüklerini taşıyan, vatanını terke mecbur kalmış Azerbaycanlıdır. Bakû vilayetinin tarlalarını biçen, İstanbul'da tacir, kitapçı, tütüncü, bakkal ve saire gibi kesb ü kâr ile meşgul olan yine bu Azerbaycan Türküdür.

Ekmeklerini kazanmak için ecnebi memleketlerine gitmeğe mecbur olan Azerbaycanlılar, bir müddet sonra bir mikdar para toplayarak çoluk çocuğunun yanına avdet etmek mecburiyetinde kaldıklarından her türlü meşakka tahammül eder ve kemal-i kanaatle geçinirler.

*) Makû hanlığı; Rusya, Osmanlı hududunda ve Ararat [Ağrı naş.] dağı eteğinde vaki'dir.

***) Türkiye'de daha çok Astarhan şeklinde bilinir. (Naş.).

Azerbaycan Türkü memalik-i ecnebiyyeden başka İran'ın sair taraflarına da giderler. Her sene Halhal etrafından Gilan eyaletine bir çok amele gelerek piriç tarlalarında çalışır.

Bu dehşetli mübareze-i hayat, Azerbaycan Türklerinde amelelikten başka bir takım hayati isti'dadlar tevliid etmektedir. Azerbaycanlılar iyi tacirdirler. Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz, İran'ın en birinci ticaret merkezi olduğu gibi, Azerbaycan taciri dahi İran erbab-ı ticaret arasında teşebbüs ve iktisadıyla mütemeyyizdir.

432 Amele olarak çalışmak maksadıyla köyünü bırakan Azerî, dünyanın bir köşesinde küçükten başlayarak dükânını mağazaya, mağazasını da büyük bir ticaret evine tebdil // eder. Bugün Amerika'da, İngiltere'de, Berlin ve sair memleketlerde böyle erbab-ı servet sabık Azerbaycanlı amelelere çok tesadüf edilir.

Azerbaycan'da çiftlik sahipleri bir taraftan köylüyü kabza-i esaretinde tutarken, diğer taraftan da şehirlerin hayat-ı iktisadiyesine te'sir ederek istifadesini iki kat eder. Bu gibi çiftlik ve köy sahipleri hububatını anbarlarında saklayarak pazarlarda mevcut zahirenin bitmesini ve fiatın yükselmesini bekler. Vakta ki kış gelir, yollar kapanır, kervanlar durur, köylerde açlık başlar; o vakit iddihar ettiği zahiresini fahiş fiatlarla satmağa başlar.

Şah-ı mahlu Mehemed Ali Mirza⁹ veli-ahdlığı zamanında Tebriz'de ikâmet ederken bu gibi muhtekirlerle biz-zat i'tilaf etmiş ve onun zamanı Azerbaycan tarih-i ihtikârının en vahşet-nâk bir devrini teşkil eylemiştir.

Azerbaycan'da, [ahalinin]^{*} açlık te'siriyle isyan ederek ağaların buğday anbarlarına hücumu bu kıt'anın tarihinde pek kesirü'l-vuku'dur.

Azerbaycan kıt'asının hayat-ı içtimaiyyesinden bu kadar bahsetmeği kafi görerek hayat-ı siyasiyyesinden ma'lumat vermeği üçüncü makalemize bırakalım.

*) Metinde bu kelime yoktur. İlave edilmesi uygun görüldü. (Naş.)

İRAN TÜRKLERİ*

-III-

551 İran Türklerinin ahval-i siyasiyesinden bahsetmeği üçüncü makalemize bırakmıştık.

552 İran'da Türkler, ne Rusya'da olduğu gibi// mahkûm ve ne de Türkiye'de olduğu gibi hakim bir millet değildirler. İran Türkleri, asıl İranlı olan Farslarla hukukta müsavî vatandaş halinde bulunuyorlar: Aynı hakları, aynı imtiyazları haizdirler; ögeylik çekmezler.

Beş yüz seneden beri İran'da hükümler olan padişahlar hep Türk ırkından geldiler; bugün icra-yı saltanat eden Kaçar sülalesi de Türkmen kabilelerinden bir kabileye mensuptur. Fakat İran hükümdarlarının Türk olması Türklere hususî bir imtiyaz bahsetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır.

Hükümdarların Türklüğüne rağmen memleketin lisan-ı resmîsi Farsî kalmış ve merasim ve teşrifatta hep Farsî an'anatı muhafaza olunmuştur. İran'da Farslar, Türklerin kuvvetli bazularına, cengaverlik seciyelerine dayanmışlar, Türkler de Fars medeniyetinin ma'neviyetine istinad etmişler ve bu suretle teşrik-i mesa'i ederek İran hükümet-i hazırasını vücuda getirmişlerdir.

Farslar Türk hükümdarları kendi milliyetlerine mu'arız bulmadıklarından onları millî İran padişahları gibi takdis etmişler, Türkler de Fars medeniyetini ve Fars lisanını millî bir lisan-ı edebî gibi kabul etmişlerdir. Bu suretle beş yüz seneden beri şahlık tahtında bir Türk hanı oturuyorsa da gerek bu hanlar, gerekse Türk ahali İranlılaşmış, yani Farslar

*) *Türk Yurdu*, 2.c., 1328/1912. Sayı:6(18), s.551-556.

tarafından temsil olunmuştur. Cüz'î miktarda Türkmenlerden başka Türkler, ya'ni Azerbaycanlılar ve Kaşkayiler İran'ın mezheb-i resmîsi olan şiiliğe tabî'dirler.

Şiilik İran Türklerini o kadar farslaştırmıştır ki, şimdi onlar kendilerini Türkleşmiş Fars, ya'ni aslen İranlı telakkî ederler!..

553 Farslar yalnız ma'neviyat sahasında kalmamışlar, idare-i mülkiyye umurunda dahi nüfuzlarını bir derece muhafaza edebilmişlerdir; mesela elyevm hükûmet sürmekte olan Kaçar sülalesi asrında sadrazamlık makamı Farslara hasrolunmuş gibidir; Kaçar şahları yalnız iki Türk sadrazam istihdam etmişlerdir ki onlar da **Mehemmed Şah** zamanındaki **Hacı Mirza Ağası** ile **Muzafferüddin Şah** devrindeki şahzade // **Aynü'd-devle'**dir. Bununla beraber Türkler ma'nen mağlup oldukları Farslara kuvve-i maddiyyece tefevvuklarından naşi İran hayat-ı siyasiyyesinde mühim bir mevki tutarlar: İran'da yaşayan Türk kabileleri (Şahseven, Kaşkaî, Türkmen...ilh.) İran devletinin tabî'i askerleridir. **Nasirüddin Şah** zamanında hakikaten yalnız kağıt üzerinde mevcut olan yüz bin nizam askerinden 33 bini yalnız Azerbaycan'dan ahz ediliyor idi.. Zabitanın çoğu Türktür; sipeh-salarlık (ser-askerlik) makamı ale'l-ekser Türkler tarafından işgal olunur.

Kaçar sülalesine mensup olan şahzadeler muhtelif vilayetlerin valiliğine askerî ve mülkî selahiyet-i vasi'a ile ta'yin edilmişler ve bu "*selahiyet-i vasi'a*" nun temin etmiş olduğu fırsat neticesi olarak İran'ın her tarafında Türk prensleri geniş malikâneler sahibi olmuşlardır. Valiliklerin ale'l-ekser Kaçar prensleri elinde olduğundandır ki İran'ın her tarafında Türkler'den büyük arazi sahipleri bulunduğu halde Azerbaycan'da arazi sahibi olan Farslar âdeta yok gibidir.

Kaçarların zaman-ı saltanatlarında bir kaç kişi zuhur ederek Avrupa medeniyetinin İran'a idhali yolunda mücadele etmişler ve halkın teceddüd ve terakkisine hizmetde muvaffakiyyetle şöhret-yâb olmuşlardır. Bunlar meyanında Türk şahzadelerinden veliahd-i saltanat **Abbas Mirza** bi-

rincilik şerefini ihraz eder. Abbas Mirza ilk evvel İran'da Avrupa-varî asakir-i nizamiyye teşkil ve bunun için İngiltere'den zabitler celbetmiş idi. Bu müteşebbis şahzade yalnız asakirin tanzimiyle kalmamış cihet-i mülkiyyece de vesail-i terakkî ve te'ali-i mülk olacak esbabın bir an evvel İran'da husulü için mesa'i-i cemile göstermiş idi: Onun himmeti sayesinde (takriben yüz sene evvel) İran'da ilk matbaa te'sis olunmuş ve birinci def'a olarak Türk şehri olan "Tebriz" de kurşun basması kitaplar neşrine başlanılmıştır. O aralık İran'a i'lan-ı harb etmiş olan Ruslar'ın, iki sene müddet uğraştıktan ve pek şiddetli mukavemetlerle sarsıldıktan sonra, ancak İranlılara galebe edebilmesi teceddüd-perver Abbas Mirza'nın ıslahat ve ikdamat-ı vatan-perverânesi neticesi idi. Eğer bu // Rus muharebesi ve bi'n-netice mağlubiyet olmaya idi, bu mağlubiyet seyyesi olarak Abbas Mirza'nın başlamış olduğu teşebbüsat akim kalmaya idi, ihtimal ki, İran'ın tekâmül-i siyasîsi başka bir yolda yürür ve İran bugünkü haline gelmemiş olurdu. Abbas Mirza'dan sonra sadrazamlardan bir kaçı daha ıslahat fikrine düşmüşler ve ba'zı teşebbüslerde dahi bulunmuşlar ise de Abbas Mirza kadar bir muvaffakiyyete mazhar olamamışlardır.

Abbas Mirza, sülale-i Kaçariyye'nin ilk hükümdarlarından Feth-Ali Şah'ın oğlu idi. Veliahd-ı saltanat olduğu halde naibü's-saltana ünvanıyla Tebriz'de otururdu ve bu Türk şehrini kendi ıslahat-ı vatan-perverânesine merkez-i faaliyet ittihaz etmişti.

O zamandan beri Tebriz (Veli-ahd-nişin) olmuş ve Kaçar sülalesinden gelen şahlar hep Tebriz'de büyümüş ve o Türk muhitinde terbiye almışlardır.

Veli-ahdlar, Azerbaycan vilayetinin büyük valisi rütbesini haiz idiler. İleride şahlık makamını ihraz edeceklerinden ahalinin hürmetine mazhar olmak emeliyle veli-ahdlar bi't-tabîi seyiyat-ı idareye o kadar meydan vermemişler, bu sayede Azerbaycan vilayeti sair vilayetlere nisbetle daha müsait şera'it-i siyasiyye tahtında yaşamış, ruh ve ma'nevîyatça daha az ezilmiştir. Bundan başka şahlar ale'l-umum

Azerbaycan'da büyüdüklerinden kendilerini orali gibi telakki etmişler ve daima Azerbaycan menafî'ini başka vilayetlere mukaddem tutmuşlardır. Bu hareketleri kendi nokta-i nazarlarından bir tedbir-i siyasî idi. Zira İran kuva-yı askeriyyesinin kadrosunu teşkil eden Türkleri taltif etmek, merbutiyet-i cinsiyeden sarf-ı nazar, hikmet-i hükûmete de muvafık görülüyordu. İran meşrutiyetini ilan etmekle kalıp ahalide umumî bir muhabbet kazanan **Muzafferüddin Şah** bu hususta daha ileri gitmiş ve hilaf-ı te'âmül olarak pederinin katlini müteakib tac ve taht-ı saltanatı teslim almak üzere **Tebriz'den Tahran'a** geldiğinde veli-ahdliğinde istihdam etmiş olduğu yerli (ya'nî Türk) ma'iyetini de kendisiyle beraber almış getirmiş ve yine hilaf-ı te'âmül olarak Türk şahzadelerinden **Aynü'd-devle'yi** // makam-ı sadarete geçirmiş idi. **Muzafferüddin Şah'ın** vefatını müte'âkib oğlu **Mehammed Ali Şah** pederinin hilafına olarak Azerbaycan'a adavet besledi. Ve fakat bu adavetin semeresini iktitâfda gecikmedi: Kanun-ı esasiye karşı isyan eden bu mütemerrid şah kendine karşı silah be-dest müdafaa olarak Azerbaycan'ı buldu.

Azerbaycan'ın merkez vilayeti olan **Tebriz**, İran'ın ikinci pay-i tahtı gibi telakki ediliyor. **Tahran'dan** sonra şahlar memleketinin en mühim şehridir. Kesret-i seknesi ve ehemmiyet-i ticariyesiyle bi'l-cümle İran şehirlerine te-fevvuk eder.

Azerbaycanlılardan mülkiyye mekteplerinde istihdam olunanlar, askerlerden az ise de ahiren hariciyye nezareti memurini miyanında Türkler pek mühim bir yekûn teşkil ederler; hâl-i hazırda memalik-i ecnebiyede mukîm İran süferâ ve konsoloslarının milliyetini tedkik edecek olursak ekserinin Azerbaycanlı Türk olduğu meydana çıkar: İran konsolosları ekseriyetle **Kafkasya** ve **Memalik-i Osmaniye** gibi Türk memleketlerine ta'yin edildiklerinden İran hükûmetince buralara Türk me'murlar tensib edilmişti. Hariciye nezaretinde büyük me'muriyetler dahi bir dereceye kadar terfî-i rütbe usulüne tâbi olduğundan bu makamlar da me'muriyyet, askeriyye gibi Türkler eline geçmiştir.

Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile İran devletlerinin aralarında teessüs eden münasebat-ı vidadiyyenin ibtidasından bu ana kadar Dersaadet sefaretine ta'yin edilen İran süferasının bir iki kişi müstesna olmak üzere hepsi Türktür.

Azerbaycan'ın sair vilayâta nisbetle daha az tazyik görmüş olmasına, memalik-i mütemeddineye yakın bulunmasına ve daima Rusya ve memalik-i Osmaniye'ye münasebet-dâr olmasına ilaveten İran Türklerini Farslara nisbetle daha müsaid bir halde bulunduran bir sebep dahi vardır ki, o da seciye-i zâtiyyeleridir: İran Türkü, başka Türk kardeşi gibi biraz muhafazakârdır. Azerbaycanlı bir Türk, Şirazlı bir Fars'dan daha mutaasıbdır. Türk, Fars kadar hür-endiş değil, fakat onun kadar azimsiz ve laubali değildir: Türk daha metin ve daha sebatkârdır.//

556

Altı seneden beri devam eden ve feci bir netice ile hitam bulmak üzere olan İran inkılabında Azerbaycanlıların müstesna bir mevki' ihraz etmelerinin başlıca sebebi de budur. Azerbaycanlı mutaassıb bir müslüman olduğu gibi, mutaassıb meşruteci ve öyle de mutaassıb bir şahıdır. Ve bu seciye sayesinde idi ki Tebriz tamam 11 ay muhasaraya katlandı ve ahali ekmek yerine saman yedi de yine istibdad askerine teslim olmadı.. Keza bu seciyeleriyledir ki inkılabın meydana çıkardığı simalar içinde yüksek makamları tutanlar Türkler oldu. Evail-i inkılabda hiçten bir kıyam-ı umumî türeten Settar Han¹⁰ gibi kahramanlara, Abbas Ağa¹¹ gibi fedailere, Sa'îd Salması¹² gibi hürriyet şehidlerine tesadüf edilir.

İran Türkleri inkılabın yalnız maddiyatını değil, maneviyatını da idare etmişlerdir. Tebriz adeta İran efkâr-ı ahrârânesinin bir nâzım-ı mutlakı olmuştur, meşrutiyetin bir derece istikrarından ve Meclis-i Milli'nin küşadından sonra da Türklerin hayat-ı siyasiyyede ehemmiyetleri artmış ve adedlerinin nisbetinden fazla faaliyetleri görülmüştür.

Gerek birinci mecliste ve gerek ikinci mecliste Azerbaycan vekilleri nüfuz-ı nazar ve hamiyet-i vataniyyece sair arkadaşlarından daima yüksek bir mevki'de bulunmuşlardır.

İkinci meclis devrinde teşkil edilen hey'et-i vükelâ meyanında bir kaç Türk nüzzarı bulunduğu ve Ahmet Şah'ın¹³ asgariyyet-i sinni münasebetiyle niyabet-i saltanat makamına seçilen Adudü'l-mülk¹⁴Türk olduğu gibi onun vefatını müte'âkib intihab edilen ve şimdiki halde dahi makamını saklamakta olan Ebu'l Kasım Han Nasirü'l-mülk¹⁵ de Türktür.

İran Türkleri'nin hayat-ı meşrutiyetteki rollerini - ehemmiyet-i mahsusasından dolayı- başka bir makaleye bırakıyorum.

İRAN TÜRKLERİ*

-IV-

648 Bu kere İran Türkleri'nin İran meşrutiyetindeki mevki' ve ehemmiyetinden bahsedeceğiz: Geçen makaledeki va'dimiz öyle idi.

Azerbaycan'ın İran meşrutiyetindeki mevki'i kalbin bedendeki mevki'i mesabesindedir. Azerbaycan ahrarâne harekâtın meydanı, Tebriz ise onun kahramanlıklar gösteren bir merkezi olmuştur. Altı seneden beri imtidad eden muharebât-ı dahiliyyenin fevka'l-âde sıkıntıları fedakâr İran Türkleri'nin dâuş-ı tahammül ve hamiyetlerine yüklenmiştir ki hâlâ o ağır yükü taşımaktadırlar. Fransa inkılabında *Marsilya*, Osmanlı inkılabında *Selanik* ne ise, İran inkılabında da *Tebriz* odur. *Tebriz*, İran inkılabının ateşler yağdıran bir menba'ı idi. Azerî Türklerinden teşekkül eden hürriyet mücahidleri bütün İran zulmet-pesendânına karşı merdâne göğüs germiş, dayanmıştır. İran'ın Enver ve Niyazisi **Settar Han** ile **Bağır Han**'ın¹⁶ kumandası altında *Tebriz*'in on bir aylık bir muhasaraya karşı gösterdiği kahramanlıkların öyle şanlı safhaları vardır ki, bu bahadır Türkler'in İranlılar arasında "*Evlad-ı gayyur-ı Azerbaycan*" diye temeyyüz etmeleri pek haklıdır.//

649 Gerek Tebrizlilerin ve gerek sair Azerbaycanlı Türkler'in hayat-ı meşrutiyette ne gibi hizmet ve fedakarlıklar gösterdiklerinin tafsili beyanat-ı atıyyeden anlaşılacaktır.

İran harekât-ı ahrarânesinde muharrik ve müessir fi'ili rolünü ifa eden üç tabaka eşhas var idi:

1- Memalik-i ecnebiyye ile münasebâтта bulunan tüccar; 2- Memalik-i ecnebiyyede amelelik ederek tekrar vata-

* *Türk Yurdu* 2.c., 1328/1912, Sayı:9 (21), s.648-556.

nuna avdet eden köylüler; 3- Mekâtib-i dahiliyye ve hari-ciyede tahsil gören zümre-i mütefekkirîn.

Azerbaycan, İran'ın memalik-i mütemeddineye en yakın olan bir kı'asıdır. Burası bir taraftan Rusya'ya, bir taraftan da Türkiye'ye hem-hudud olduğundan Azerbaycanlı tüccar Rusya'ya, İstanbul'a ve Avrupa'ya daha ziyade gidip gelirler; ecnebi memleketlerdeki kavanin ve intizamı, oralardaki usul-i idareyi görür ve muhessenatını bi'z-zat hissederler; bu suretle İran tabaka-i tüccarı, kanunsuzluktan ibaret hükümet-i şehen-şehiyyeden bizar olanlar beyninde mühim bir yekûn teşkil ederler.

İkinci makalemizde Azerî köylüler külliyyetli olarak Kafkasya ve içeri Rusya'ya amelik için giderler, demiştik. İşte bu ameler dönerken ailelerine bir parça ekmek parası tedarik ettikleri gibi, Rus inkılabından ve bu inkılabın sıfat-ı esasiyyesi olan ame le harekât-ı ahrarânesinden mülhem olarak bir fikr-i inkılab da taşıyordular. Âtide görüleceği veçhile Rusya ame le harekâtına peyrev İranîler, sosyalist ünvanı taşıyan siyasî bir fırka teşkil etmişlerdir.

İran mütefekkirîni içinde dahi Türklerin mu'tena bir mevki' tuttıkları hemen nazara çarpar. Memalik-i ecnebiyyeye tahsile giden gençlerin çoğusu Şimalî İran'dan giderler. *Tahrân* mekâtib-i âliyye ve tâliyyesinde dahi Azerbaycanlı talebe az değildir. *Tahrân*'dan sonra İran'ın yegâne menba'-ı irfanı da *Tebriz*'dir; az çok yeni mektepler açılmış ise, burada açılmıştır.

İran'da intibah fikri devri olan sonuncu senelerin erbab-ı sa'y ve zekâsı tahkik olunursa, Türk olan bir çok muhterem simalara tesadüf edilir. Bunlar // büyük bir gayret ve muvaffakiyyetle teceddüd ve terakki bayrağını yüksek kaldırarak şayan-ı takdir olan ciddiyetleriyle İranlılığı uyandırmaya çalışmışlardır.

Bunlardan meşhur olanlarını muhtasaren zikredelim:

Başta Şeyh Cemaledden Efganî gelir ki, bütün şarkın in-

tibahındaki derece-i te'sirleri ta'rifden müstağnidir.* Sonra Tebrizli Mehemed Tahir Bey'le yine Tebrizli Talibzâde Abdürrahim Bey ve Merağalı Hacı Zeynelabidin Efendileri sayabiliriz.

Mehemmed Tahir Bey¹⁷ bundan takriben 30 sene mukaddem İstanbul'da "Ahter" namında Farisî bir gazete neşrederdi. "Ahter" İran intibah devrinin avâmül-i mühimmesinden addedilmektedir; İran efkâr-ı umumiyyesi üzerine pek ziyade nüfûzu olmuştur. Tahir Bey vaktiyle Osmanlı Encümeni-i Ma'arifine a'zâ ta'yin edilmiş idi; el-yevm hal-i hayatta iseler de ihtiyarlaşmış ve bir gûşe-i inzivaya çekilmişlerdir.

Abdürrahim Efendi¹⁸ son devrinin üdebası beyinde büyük bir nüfûz sahibi ve pek meşhur idi. Kudret-i kalemîyyeleri müsellemdir. Pedagoji nokta-i nazarından hususî bir maharetle yazılıp, gayet suhuletle okunan "Sefine-i Talibî veya Kitab-ı Ahmed"^{**} nam eseri Farisî edebiyat-ı ahiresinin zübde-i asanındandır. Musahabe yollu yazılmış ve selis bir tarz-ı beyanla aksam-ı fûnuna ait faideli ma'lumat veren bu kitap medeniyet-i cedide için çırpınan yürekleri teshir ettiği gibi karanlık kalplere de infaz-ı nur edebilmiştir. Kitab-ı Ahmed şimdi İran'da en çok okunan kitaplardandır. Müellifin bu kitaptan başka ilm-i hey'ete, hikmet-i tabiiyeye, içtimaiyyat ve tarihe ait dahi bir çok asarı vardır. Müma-ileyh iki sene evvel Kafkasya'da vaki' Teymurhan Şura şehrinde kendi köşkünde vefat eyledi. Merhumun eserlerinin çoğu İstanbul'da basılmıştır. //

651

Kitab-ı Ahmed'ten daha ziyade okunan ve daha ziyade icra-yı te'sir eden bir kitap -ki İran devre-i intibahî edebiyatının şah-kârı te'lakki edilebilir. Merağalı Hacı Zeynelabidin Efendi'nin¹⁹ roman-varî yazdığı Seyahat-name-i İb-

*) Şeyh merhumun milliyeti mes'elesi câ-yı münakaşadır. Fazıl-ı muhterem Ahmed Bey Ağayev hazretleri merhumun Türk olduklarını söyleyerek Merağalı olduklarını da tavzihan beyan buyurmuşlardı. Fakat bizim ma'lumatımıza göre şeyh bazen isimlerinin ahirine telif edilen "Esed-âbâd" nisbetinden de anlaşıldığı üzere Hemedanlıdır. Esed-âbâd, Hemedan kazasında vaki' Türk köylerindedir. Şeyhin bugün bile mezkûr köyde akrabaları vardır.

***) Eserin adı "Kitab-ı Ahmed veya Sefine-i Talibî" şeklindedir. Yanlış hatırlanmış olmalı (Naş.).

rahim Bey ünvanlı eser-i meşhurdur. Hacı Zeynelabidin Efendi, bu eserinde gayet nâfiz bir lisanla İran istibdadını, cehaletini, fesad-ı ahlakını tenkid eder ve bütün bunların çaresini kanunî ve medenî bir hayat-ı içtima'iyenin te'sisinde görür. Farsça yazılmış bu kitap Mısır'da basılmıştır. Devr-i istibdadda İran'a duhulü memnu' idi. Fakat memnu'iyetine rağmen kitabı okumayan az kalmıştı. Hacı Zeynelabidin Efendi tüccar tabakasına mensup olup İstanbul'da ticarethaneleri var idi. İki sene evvelisi vefat etmiştir. Seyahatname'nin ikinci ve üçüncü ciltleri İstanbul'da basılmıştır.

Fikir ve kalemleriyle İran devre-i intibahına hizmet edenlerin miktarı bi't-tabî' bu kadar değildir. Biz yalnız Türk olanlarından en meşhurlarını zikrettik. Şurası da şayan-ı dikkattir ki Şeyh Ahmed-i Ruhi²⁰, Mirza Ağa Han Kirmani²¹ gibi Fars mütefekkirîn-i inkılabiyyunu dahi İstanbul'da ikamet etmiş ve buradan kesb-i feyz eylemişlerdir. Zaten İran intibah ve harekât-ı ahrarânesini ihzar eden kuvvet ve amiller iki merkezde toplanmıştır: *Bakû'da** ve *İstanbul'da*.

İlk İran ihtilalci cemiyeti *Bakû'da* teşekkül etmiş idi. Buradan gerek *Tahrân'a* ve gerek *Tebriz'e* mürşidler, fedailer, bombalar ve sair mevadd-ı infilakıyye gönderiliyordu. *Bakû*, Rus ihtilali senelerinde (1905 ve 1906) Rusya'nın da en ihtilal-perver noktalardan sayılıyor idi; burası bir amele şehri olduğundan sosyalist partilerin nüfuzu hakim olan noktalardan birisini teşkil ediyordu. Bir zamanlar sosyalistler *Bakû* hareket-ı içtimaiye ve tezahürat-ı inkılabiyyesinin nâzım-ı mutlakı idiler. Ne gûnâ bir cemiyet teşekkül ederse etsin kendisine az çok sosyalistlik süsü vermeğe mecbur idi... *Bakû'daki* İraniler // bundan müte'essiren *Fırka-i İçtimaiyyun-Amiyyun-ı İraniyyan*** namıyla bir cemiyet vücûda getirdiler. Cemiyetin merkezi *Bakû'da* idi. Kafkasya'da ve dahili İran'da şu'beleri var idi. Cemiyetin a'zasını ekseriyetle Türkler teşkil ediyordu. Kafkasya'da teşekkül

*) Kafkasya'da bir Türk şehri ve memleketidir.

**) İran Sosyal Demokrat Fırkası.

etmesi tabi'atıyla bunu icap etmişti.

Muzafferiddün Şah'dan²² pek suhuletle alınan meşrutiyetin istihsalinde fırka-i mezkûrenin hayli yardımı olmuştu. *Tahrân*'da ilk def'a patlayan bombalar bu cemiyetin Türk a'zaları tarafından atılmıştı. Mehemed Ali Şah'ın meclisi mahv u hedminden sonra başlanan inkılabat esnasında dahi bu cemiyet, gerek *Tebriz*'de, gerek *Horasan* ve gerek *Reşt*'de bir çok yararlıklar göstermiş ve huduttaki sıkı tarassudata rağmen, da'îmî surette erbab-ı ihtilale fedâî göndermek, tüfek, fişek ve mevadd-ı infilakıyye tedarik etmek suretiyle mu'avenette bulunmuştur.

Ecnebi siyasetine alet olarak meşrutiyet aleyhine bir su-i kasd icra edeceği meşrutiyet-perveranca isbat edilen sadrazam Mirza Ali Asgar Han Atabey'i öldürüp kendisini dahi der-akab katleden ikinci fedâî Abbas Ağa da Türk esnaflarından bir genç idi. Abbas Ağa'nın ameli vatandaşlarınca ne derecelerde takdir olunduğunu yevm-i vefatının kırkınıcı günü kabri üzerinde on binlerce zairden teşekkül eden büyük bir içtima' ve o içtima'da fedainin ruhuna ithaf edilen ateşin nutuklar göstermektedir.

İlk Meclis-i Meb'usan'da Türk meb'usları az idiler. Bu da kanun-ı intihabat iktizası idi. O zaman mebusların yarısı *Tahrân*'dan diğer yarısı ise vilayetten seçiliyordu. Maa-mâfih kemmiyyetlerine rağmen Azerî meb'uslar keyfiyetleriyle kesb-i temeyyüz ettiler. İlk meb'usânda Avrupa ma'nasıyla siyasî fırkalar yok idi; fakat mecliste iki aşikâr cereyanın daima yek-diğeriyle çarpıştığı derhal göze çarpardı.

653 Bu iki cereyan, yenilikle eskilik cereyanları idi. Türk meb'usları ekseriyetle // yeniliği temsil ediyor ve ekaliyyette oldukları halde meziyet-i zatiyeleriyle tefevvuk ediyorlardı. Yenilik cereyanının başında iki genç Azerbaycan meb'usu, meşhur Tağizade ile merhum Hacı Mirza İbrahim Ağa duruyorlar idi. Hacı Mirza, meclisin hedminden sonra i'dam edildi. Tağizâde yakalanamadı ve İkinci Meclis-i

*) Birinci fedâî Mirza Rıza Kırmanlı'dır ki Nasirüddin Şah'ı katletti.

Meb'usan *Ahrar Fırkası*'nın riyasetinde bulundu.

Birinci Meclis-i Meb'usan devrinde *Tahrân*'da bir çok siyasi encümenler (klüpler) var idi. Bunların sayısı yetmişe balığ oluyordu. Encümenler Fransa inkılabındaki klüplere benziyorlardı. Bunların içerisinde en nüfuzlu olanı "*Encümen-i Azerbaycaniyân*" idi. Bu, adeten bütün encümenlerin merkezi ve âmiri hükmünde idi. Azerbaycan encümeninin a'zalarını ise ekseriyetle Türkler teşkil ediyorlardı; hey'et-i idare dahi Türkler elinde idi.

Muzafferüddin Şah'ın vefatını müte'akib **Mehemmed Ali Şah** meşrutiyet aleyhine entrikalar çevirmeye başladı; "*pederim meşrutiyet değil, ancak bir müşavere meclisi in'ikadını i'lan etmiştir*" diye meclisin nüfuz ve selahiyyetini tahdid etmek istiyordu. Bunun üzerine heyecana gelen efkâr-ı umumiyenin başında yine de bir Türk şehrini, *Tebriz*'i görüyoruz, ki telgraflarıyla şahı tehdid ediyor ve bu telgraflarında birinci def'a olarak hall'den bahsediyordu.

Mehemmed Ali Şah artık kat'i bir harekete karar vermiş; meclisi topa tutturmuş, ele geçen mebu'sları da darağacına astırmıştı. Bu şiddetlere karşı da kıyam eden yine kahraman Türk şehri *Tebriz* oldu. Evvelce şehirde müctemi' mürtecî'lerin tenkiline baktı. Sonra da hükûmet-i merkeziyye tarafından gönderilen *asakir-i nizamiyye* ve *aşair-i müselleha* tarafından taht-ı muhasaraya alındı. Şahın taht-ı kumandasında bulunan ve miktarı on bine karîb olan bir kuvvet şehri bombardımana başladı. Muhasara on bir ay sürdü. Fakat gerek iki Türk bahadırı **Settar Han** ve **Bağır Han** idaresi altındaki mücahidler ve gerek bi'z-zat silaha sarılmış olan ahali kahramanâne sebat ettiler, teslim olmadılar. Yalnız // müdafa'a etmekle kalmayıp, hatta bir kaç kere hatt-ı muhasarayı yarararak mukabil ta'arruz icrasına bile muvaffak oldular. Muhasaranın son günlerinde ahalinin açlıktan sokaklarda düşüp öldüğü vaki' idi; yine de müdafa'ada devam ediyorlardı.

Makû hanlığı dahi İran inkılabının kanlı safhalarına sahne olmuştur: Burada tam bir köylü ve ikinci kıyama başlamıştı. Kıyama idare edenler **İran İçtimaiyyun-Amiyyun Fırkası**'nın Türk ve Azerbaycanlı a'zalarıydı. Ehl-i kı-

yam bir aralık Makû hanına galebe çalmış ve Han, Rusya'nın hudud üzerindeki *Erivan* eyaletine iltica etmişti. Mezkûr cemiyet a'zasından ve Azerbaycanlı Türk amelelerinden meşhur *Molla Ca'fer* ile muharrir *Saîd Salmasî* bu muharebâta iştirak eylemiş ve şehid olmuşlardır.

Tebriz'in on bir aylık mukavemet-i dilir-anesi ve Azerbaycanlıların fedakârlığı *Horasan, İsfahan ve Reşt* gibi *Fars* kıt'alarını da inkılabı sevketti. *Reşt* ile *İsfahan*'dan toplanan millî ordular *Tahrân* üzerine yürüdüler ve **Mehemmed Ali Şah**'ı hall' ile meşrutiyeti istirdad ve şimdiki mini mini şahı tahta cülûs ettirdiler. *Reşt* inkılabını idare eden komite ile *Reşt* ordusu içinde bir çok Türkler var idi.

İlk meclisin tahribiyle ikinci meclisin in'ikadı arasında İran bir muharebe-i dahiliye sahne olurken *İstanbul*'da da *Encümen-i Sa'adet-i İraniyân* namıyla bir İran komitesi teşekkül etmişti. Bu komite bir taraftan neşrettiği beyannamelerle İran'da efkâr-ı ihtilal-perveraneyi ikaza, keşide ettiği müte'addid telgraflarla Avrupa efkâr-ı umumiyyesini tenvire çalışıyor; diğer taraftan da merakiz-i ihtilaliyye beyninde mübadele-i ma'lumat ve ahbar merkezliği vazifesini ifa ediyordu. *İstanbul*'un İranîler kolonisini teşkil edenler ale'l-umum İranlı Türkler olduğundan *Encümen-i Sa'adet* a'zası da Türklerden mürekkeb idi.

Tahrân'ın meşrutiyet-perverler tarafından zabtını ve **Mehemmed Ali Şah**'ın hall'ini müte'akib pay-ı tahtta *Hey'et-i Müdire* namıyla bir nev' direktuar teşekkül etmişti. Bu hey'et // adeten memleketin hakim-i mutlakı olmuştu. Direktuar'ın a'za-yı nafizesinden bir kaç Türk idi.

Muta'assıb Türk meşrutiyetçilerine karşı "muta'assıb şahıç" olan Türkler'in hilaf-ı meşrutiyet harekâtı da vakî' olmamış değildir. Ale'l-umum Şahseven aşiretleri hükûmet-i cedide aleyhinde olup *Tahrân* fethinden sonra meşrutiyet-perverânı iyiden iyiye işgal etmişlerdi. Ahiren şah-ı sabıkın İran'a duhulu ile ser-zede-i zuhur olan vak'a-yı irtica'iyede dahi *Türkmenler* meşrutiyet aleyhine kıyam etmişlerdi. Bunlar mevki'-i içtima'iyeleri iktizası olarak yeni usûl-i idareyi istemiyorlardı. *Kaşkâi* aşiretinin dahi meşru-

tiyyete karşı ittihaz etmiş olduğu ma'nidar vaziyetten meşrutiyetçiler daima ihtiyat ve ihtiraz üzere bulunmuşlardır. İran'da ikinci *Meclis-i Meb'usan* toplandığı vakit Avrupa-varî fırkalar teşekkül etti: Şiddetli vatan-perverlik ile *Ahrar* cereyanını İran Demokrat Fırkası temsil ediyor, mu'tedil ve muhafaza-kâr bir cereyanı da *İçtimaiyyun-İ'tidaliyyun* ünvan-ı acibiyle teşekkül eden diğer bir fırka ira'e eyliyordu. Fırkaların her ikisinde de mühim vazife ifa ederek fırkaların ruhunu teşkil eyleyenler Türkler idi. Demokrat Fırkası'nın Azerbaycan'da büyük nüfûz ve teşkilatı olduğu gibi meclisteki a'zasının ekseriyeti de Türk meb'uslardan tereküb ediyordu. Fırkanın reisi yukarıda zikri geçen *Tebriz* meb'usu meşhur *Tağizade Seyyid Hasan Efendi* idi. Meclisin bî-nazir bir hatibi addolunan *Tağizade Efendi* beyne'l-ahrar büyük bir nüfûza malik idi. İkinci *Meclis-i Meb'usan*'da isbat-ı vücûd eden 90'a karîb a'zadan 25'i Türk olduğu gibi Demokrat Fırkası'na intisab eden 21 meb'usun da 14'ü Türk idi.

İkinci meclisin in'ikadı müddetinde İran için ilk def'a olarak büyük formada yevmî bir gazete neşrolundu. İran-ı Nev²³ namında Avrupa-kârî intişar eden bu gazete, İran'ın en çok okunan ve en nüfûzlu bir gazetesi idi. İran-ı Nev, // *Demokrat Fırkası*'nın mürevvic-i efkârı idi ve erkân-ı tahririyyesini Azerî Türkler teşkil ediyorlardı.

İran inkılabında Osmanlı Türkleri'nin de iştirakı olmamış değildir. Bir kaç muhterem zatın *Hoy*, *Selmas* cihetlerindeki kardeşçe yardımlarını Türk tarihi elbette kaydedecektir.²⁴ Kafkasya Türk matbu'atının İran inkılabı üzerine te'siri pek mühim olduğu gibi Kafkasyalı bir çok Türk fedaîleri dahi İran'ın hürriyet gavgalarında can ve başlarını feda etmişlerdir. Makaleme hatime olarak mühim bir noktayı ihtara lüzum görüyorum: Türk inkılabçıları, Türk meb'usları Türk encümenleri dediğimizde bunların mahz Türklük namına hareket ettikleri düşünülmesin. İran Türk meşrutiyet-perverleri Türklüklerini düşünmediler; bütün feda-kârlığı ancak İranlılık ve vatan-ı müşterek namına icra etmişlerdir.

*) *İran-ı Nev*'in ser-muharriri, bu pek mühim makaleleri bize lütfen yazan *Resulzâde Mehmed Emin Efendi* idi. (Türk Yurdu).

İRAN TÜRKLERİ*

-V-

670 Bu makalede İran Türkleri'nin edebiyatından bahsedeceğimiz:

Azerbaycan'da lisan-ı resmî ve ilmînin Farisî olduğunu evvelki makalelerimizde yazdı idik. Lisan-ı tahririn de Farisî olduğunu beyan edersek, artık İran Türk edebiyatının nasıl gayr-i müsa'id muhitte doğup yaşadığı anlaşılır. Bütün İran'da tedrisat hep Farisîdir; yazıp okumak Farisî öğrenmeden ibaret; okuyup yazabilen Türkçe'yi müşkülâtle okur. Hususî ve ticaret mektupları da hep Farisîcedir. Hatta şehirde çalışan garip bir köylü kendi ahvalinden memleketine haber vermek istediği zaman, köşe başında oturan "mirza"lara (buranın arz-ı hâlcileri makamında adamlar) müraca'at eder, para verir, mektup yazdırır. Okuyup yazmak bilmemesinden dolayı kendi ailesiyle haberleşmek için yabancı birisinin vesatetine muhtac olan avam köylü "mirza"ya tabiî Türkçe söyler, fakat sokak "mirza"sı onun dediklerini tercüme ederek Farisîce yazar. Sonra mektup köye gider // ve köy imamı tarafından yine okuyup yazmak bilmeyen mürselün-ileyhine okunur ve tercüme edilir. Hülâsa Arapça nasıl bir lisan-ı dinî ise Farisîce de o derece bir selahiyet ve nüfûzu ha'iz lisan-ı tahrirdir. Türkçe konuşulur, Türkçe nutuk edilir, Türkçe va'azlar söylenir. Fakat yazıya gelince hep Farisî kesilir.

671 Lisan-ı Farisî'nin bu derece maddî ve ma'nevî ta'ammümü İran Türk üdeba ve şuarasının bir Farisî edib ve şairi olmalarına ve eserlerini Farisîce yazmalarına sebep

*) *Türk Yurdu*, 2. c., 1328/1912, Sayı: 10(22), s. 670-678.

olmuştur. Kudema miyanında İran üdebasından Azerbaycanlı Şems-i Tebrizî, Hakanî-i Şirvanî, Kasım Envar Serabî, Katran Tebrizî, Assar Tebrizî, Vahid Tebrizî, Mehseti Genceî (kadındır.) Hatib Tebrizî, Evhedi Merağaî, Saib Tebrizî ve gayrihi gibi sahib-i divan bir çok Farisî-nüvis üdebâ ve şuarâ vardır. İran devre-i teceddüdüne mahsus Farisî edebiyatının Türk olan meşhur üstadlarını ise geçen makalemizde ta'rif etti idik. Fakat yazma ve okumanın sırf lisan-ı Farisî taht-ı inhisarında oluşu bile, Türkçe düşünen ve Türkçe konuşan büyük bir kütleyi millî bir edebiyattan müstağni' edemez idi; ve fi'l-vaki' edememiştir de. Her ne kadar İran terbiyesi alan Türk urefâ ve üdebâsı ve yazıp okumak bilen sınıfın "havass" ta'bir edilen kısm-ı mahdudu Farisî edebiyatının harîm-i ma'neviyyetinden hisse-yâb-ı zevk olsalar da, havassın bu temayülü, avamın kendi böğründen doğma bir edebiyata olan ihtiyacını teskin edememiştir. Lisan-ı Farisî'nin rumûzât-ı amika-yı edebîyyesine akıl erdirecek kadar kesb-i savad edemeyen bir ekseriyet vardı ki, ne Ömer Hayyam'ı, ne Firdevsî'yi, ne Hafız'ı ve ne de Sa'dî'yi anlayabilirdi. Sonra İran memalik-i şarkiyyedendir: Demek ki ahalinin ekseriyeti cahildir, okuyup yazmak bilmez. İran'da bir kelime Farisî bilmeyen külliyetli Türkler vardır. Tabii bunların da kendilerine mahsus edebiyatı olacaktı. Elhasıl Farisî edebiyatı her ne kadar İran Türkleri'nin havassını bel' etmişse de avam kısmını millî bir edebiyat edinmek ihtiyac-ı tabi'isinden // müstağni edememiştir. İşte İran Türk enamının (demokrasisinin) bu ihtiyacı, İran Türk edebiyatını meydana getirmiş ve millî şairlerin zuhuruna sebebiyet vermiştir.

Azerbaycan Türk edebiyatı* her bir edebiyat gibi iki kısma bölünür: Bir kısmı sırf millî ve tabi'î olan kısımdır

*) Azerbaycan Türk edebiyatının Kafkasya kısmı epeyi ilerlemiş ve adeta şekl-i resmî ve millî almıştır. Biz, burada ancak İran Azerbaycanı edebiyatından bahsedeceğiz.

ki "Âşık Garib", "Kerem ile Aslı" ve "Köroğlu" gibi Anadolu ve Kafkasya köylerinde âşıklar (meddahlar) tarafından mecma'larda söylenen hikâyelerden ve ağızdan ağıza yayılmış mani(şarkı)lerden ibarettir: Kısım-ı diğeri ise yazılı Türk edebiyatıdır. Bu ikincisi kısmı tedkik edelim. Yazılı Türk edebiyatının kendine mahsus bir şekli yoktur. Bu edebiyat, Farisî edebiyattan kesb-i feyz eder. Türkçe şiirlerde kullanılan kavaid-i aruziye, tarz-ı ifade, hissiyât ve me'anî tamamıyla Farisîceden alınıyor. Türk şiirleri adeten Fars eş'arının birer tercümesidir. Şu kadar var ki Türkçe şiirler daha basit ve daha âmmî bir kütleye nâsa hitab edildiğinden eş'ar-ı Farisiyye kadar inceliklere malik değildir.

İran'da yazılı Türk edebiyatı başlıca iki şekilde tecellî etmiştir: *Mersiyye*, *mudhike*. Azerbaycan Türk şairleri ya kör oluncaya kadar ağlar ve ağlatırlar ve yahud bayılıncaya kadar güler ve güldürürler. İran Türkleri'nin din-dâr, hatta muta'assıb olduklarını zikretmiştik. Bu dindar halk, senenin kısm-ı mühimini, hususiyile *Muharrem*'in ilk günlerini nevhâ ve matemler içerisinde geçirir. Her sene bir vazife-i dindar-âne olmak üzere şühedâ, evliyâ şerefine ve Kerbela faci'ası mağdurları yadına garrâ meclisleri kurarlar. Bu meclislerin nevhâ-gerliğini Türk şuarâsı ifa ederler; ve bununçün divanlar dolusu mersiyye yazarlar. Bu mersiyyeleri ahali ezberler, okur, ağlar ve şairlerine rahmet gönderir. Mersiyye edebiyatı Farisler'da da vardır, fakat Türk mersiyyeleri kadar mebzul değildir. Mersiyye-nüvislerin en meşhuru Tebrizli Râcî'dir²⁵. //

673

İşte Râcî'nin mersiyyelerinden numune olarak bir kaç beyit: Şair, meşhed-i Kerbalayı tasvir ederek diyor ki:

"Gördil iiserâ, çlın, şühedâya kefen olmaz:

Arz ettile(r) yâ Rab, bele (böyle) derd il mihen olmaz

Yüz katl-gehe koydula(r) banale (be-nale) vîl feryad

Min (bin) şurla her biilbiil eder öz (kendi) güllünü yâd;

Gördüle(r) dîüşüb serv, yıhılmış (yıkılmış) yere şimşâd

Solmuş güil il siinbiil, bele (böyle) sahn-ı çemen olmaz!"

*Gülsüm tapıp başsız alemdârı töklüp yaş,
Gördü ki hemi kol kesilip zulmle hem baş;
Arz eyledi: Ne kîil sovuram (savurayım) başıma kardaş!
Başsız beden ahır olu (olur ama) kolsuz beden olmaz!"*

Azerbaycan şuarası hepsi mersiyye-nüvistirler. Meşhurlarından biri de "Dilsuz'dur.²⁶

Her bir amelin bir aksü'l-ameli olur. Tabi'î müfrit derecede ağlayan bir kavim daha fazla gülmek de ister. İşte bu ihtiyaç, nevha-ger olan Azerî şairlerini ayrı zamanda hezel-gû dahi etmiştir. Ve tuhaftır ki o kadar rakîk hissiyat-ı diniyyeyi müfrit bir surette te'sir-yâb eden ve kari'lerini "kan ağlatmak" isteyen şairler, aynı zamanda komiklik de ederler. Azerî Türk şuarası hem haile-nüvis, hem mudhike-nüvistirler.

Mudhike kısmı da mersiye kısmı gibi ifrat derecesine varmıştır. Mudhikeler ale'l-ekser kaba bir hicivden ibaret olur. Maa-mâ-fih içerisinde zarif numûneleri de az değildir. Hiciv yazarların en meşhuru son senelerde vefat eden Tebrizli La'li'dir²⁷. İşte asar-ı latifesinden bir numune, ki Tiflis'de (Kafkasya merkez vilayeti) ikâmeti esnasında inşad etmiştir: //

674

*"Birce (bir parça) insaf kıl hüidâvendâ
Bu beden kurguşundu (kurşun mu), ya misdi (bakır mı)?
Kürehane (fırın) değil bizim menzil (oda)
Neye lazımdı(r) bu kadar isti (sıcak)
Bu hava hatt-ı istivaya gerek,
Sâkinin-î şimale çoh(k) pisdi(r)!
Bizim ev Mekke, men (ben) Arab deylem.
Arabistan değil bu, Tiflisdî!(r)
Şehre od yağıdırıp, çölli (taşrayı) sovdup (soğudup)
Bilmirem bu nece mülhendisdi(r)?
İstini gışda vër ki bendelerin
Çohu(ğu) ilryân, âr, miiflisdî!(r)"*

İran Türk edebiyatı her ne kadar mersiyye ve hicv⁷ ile dopdoluyrsa da, düşündüren ve hissiyât-ı nezihe-i şairaneyi okşayan parçalardan da mahrum değildir. Düşündürenlerden Mehemed Bağır Halhali²⁸'nin meşhur eseri olan Sa'lebiyye'yi zikredebiliriz. Sa'lebiyye bir tilkinin sergüzeştini hikâye eder, ahlakî bir hikâye-i manzumedir. Mesnevî tarzında yazılmıştır. Bir çok hikemî emsal ve hikâyeleri camî'dir. Avamın anlayacağı bir tarz-ı beyanla ifade-i meram eder. Kendisinin:

*"Déyip çoh(k) mezheke gıldım zarâfat
Onun zımnında yazdım hem nasihat;
Niçünki (çünkü) halga hakg acı gelipdir,
Zarâfat sözleri şirin olupdur;
Gatıştırdım ikisin (ikisini) geldi hâle,
Yétişti miıntehâ-yı i'tidâle."*

dediği gibi eskâr-ı ciddiye ve hikemiyyeyi:

*"Dédi tilki, eceb âvâre galdım,
Horus elden çıhıp bî-çâre galdım
Gâzılandım, yalandan âbid oldum
Şeri'at ehli oldum, zâhid oldum//
Ne yaman lafz idi geldi dilime
Beylencik (böyle bir) fâtiha değsin öltümel!"*²⁹

gibi zarif ve hafif bir takım temsillerle mezc eder. Azerbaycan Türkleri miyanında en çok okunan bu eser-i edebîden, kari'ini tefekküre sevk eden bir kaç satırını aşağıya alıyoruz.

Şair-i hakim, mu'asırının her daim bâdi-î şikâyeti olan evza'ı içtima'iyyenin adem-i i'tidalini tasviren diyor ki:

*) Metinde "heçâ" yazılıdır. Tashih hatası olduğu düşünülerek hicv okundu(Naş.).

**) Takriben bundan 30 sene evvel vefat etmiştir.

***) Tilki horusu tutarak kadılık sıfatını takır ve horusu "hilaf-ı din ü ayin irtikâbatta bulunmuşsun" diye, itham eder ve ceza olarak kendisini yemek isterken, horus hile işleyerek evvelce "Fatiha" okumasını mütedeyyinâne rica eder. Tilki, Fatiha okumak istendiğinde ağzını açar ve horus kaçar, ki iktibas edilen ebyât tilkinin makâm-ı ye'sde söylediği sözlerdir.

'Bes! hayret! (çok şayan-ı hayrettir) bu çerhin gararı
 Bilinmez işdi(r) âlemin kâr u bârı (kuruluşu)
 Birisine milyesser nâz ü ni'met,
 Birisi aç, çeker yıldız min (bin) mezellet:
 Birisi başa goymuş tâc-ı şâhî,
 Birisi baş açığı, yohtur kılâhı;
 Biri éynine (sırtına) giymiş rahat atlas,
 Biri üryan galıp bir parça et, bes! (ancak)
 Biri taht-ı murassa' ište kâ'im,
 Biri hâk-i mezellet ilste dâ'im
 Biri nöker, birisi han olupdur.
 Biri tâbîn (nefer) biri sultan² olupdur.
 Biri dil-dârını çekmiş gucağa,
 Birisi odlanıp nâr-ı firâğa;
 Birisinin sözlü mat étmiş ağı
 Biri yazmış benimtek (benim gibi) tilki nağı!.."

Sa'y ve ameli tervîcen de;

676 "O kesler kim cihanda işlemezler//
 Çörek (etmek) hergiz (mutlak) doyunca dişlemezler
 Oturma menzilinde, ey nikinâm
 Deyip rezzâkdır Allah, dutma ârâm!
 Telaş éyle, ki rûzin (gündeliğin) yetişsin,
 Bunu terk éyleme tâ ömr geçsin!"

diyor.

Hissiyât-ı şairâneyi okşayanlara gelince: Hacı Mehemed Ali Sâbit Tebrizî'nin²⁹;

'Yığıpsan (toplmuşsun) başına bu hatt u hâl ü zîlf ü mihjân-
 Gene peygamber-i hûbân, bu ne icmâ'-ı ümmetdir?!.."

gibi nükât-ı latifeyi mutazammın şi'ir numuneleri olduğu gibi, âtîdeki misalde görüleceği üzere teşbihat-ı şairâne ile

*) İran nizamında yüzbaşı rütbesine "Sultan" ıtlak olunur.

mümtaz gazeliyât da yok değildir. İşte Racî'nin gazeliyâtından bir kaç beyit:

*"Cânâ, hushf-i mâhı mineccim eyân dáyir
Göster yízün: déstinle(ler ki) o fâhiş yalan dáyir
Sinen görende gönllim ucaldır figânımı:
Subhı açılında çünkti müezzın ezan dáyir
Gan étđi bağrımı leb, içim men de ganını,
Çün kâdı-i vilayetimiz gane gan dáyir..."*

Asar-ı manzumeden kaside kısmı dahi mebzuldür. Derişlerin kapı kapı dolaşıp evliyalara ait okuduğu medayih ve kasâid aglebi Türkçe manzum kasidelerdir ki Türk-İran şairleri tarafından yazılmıştır.

Edebiyyat-ı milliyenin mensur kısmı da vardır. O da manzum kısmı gibi dinî mevzu'lar üzerine yazılmıştır. Kербela faci'a-yı elimesinin tarihini ihtiva eder. Bu kabilden olarak Dahil³⁰ ile Kumri'nin³¹ eserleri pek ma'rif olup, şah-kâr addedilmektedir.

İ'lanı meşrutiyetten sonra İran-Türk edebiyatında da ufacak bir eser-i teceddüd ve terakkî görüldü. İntişara başlayan bir çok asar-ı mevkute meyanında Türkçe gazete neşri de tecrübe edildi. Bu gazetelerden biri Tebriz'de ve diğeri de Urmiye'de neşr// ediliyordu. Tebriz'de neşredilen Sohbet³² ufak kıt'ada sırf Türkçe ve avamın anlayacağı bir şive ve ifade ile yazılıyordu. Bu gazete İran'ın belki de sırf Türkçe ve milli olarak neşredilen ilk gazetesi idi. Sohbet İran için yeni olan bir tarz-ı beyan ve tahririyle beraber, gayet yeni ve zinde fikirler de taşıyordu. İşte bu "cesareti" ömrünün az olmasına sebep oldu: Şark kadınlarının acınacak hallerinden bâhis ve Şarkın kadınlara ait beslediği sakım fikirleri tenkid eden bir makalesiyle Sohbet, Tebriz hocalarının ta'assub ve adavâtini celb etti ve neticede başladığı işi ibtida-yı te'sisinde terk etmek mecburiyet-i elimesinde kaldı. Sohbet, 500 kadar basılıyordu. Müdür ve muharriri Petersburg İran sefarethanesinde tül müddet me'-

muriyetlerde bulunmuş ve az çok Avrupalılaştırmış Mirza Hüseyin Han idi. *Sohbet*'den evvel Urmiyye şehrinde nısfı Farisîce, nısf-ı diğeri Türkçe olmak üzere *Feryâd*³³ namında bir gazete daha çıkıyordu. Ahiren Rus kuvâ-yı askerîyyesinin istilasına üzerine duçar-ı ta'til olan Urmiyye'de münteşir *Ferverdin*³⁴ gazetesinin de Türkçe bir sütunu var idi.

Azerbaycan Türkleri, Kafkasya'da Azerbaycan şivesinde neşredilen Türk gazeteleriyle Osmanlı matbu'atını da biraz okurlar, hele Tiflis'te çıkan meşhur müdhike gazetesi *Molla Nasreddin*³⁵ Azerbaycan'ın her tarafında intişar ettiği gibi, Azerbaycan'dan mezkûr gazeteye yazı gönderen yerli muhabirler de vardır. Azerbaycan'da meşhur İstanbul gazetelerinin daimî abonmanları vardır; İstanbul'da neşrolunan kitaplar orada az çok okunur.

Bir iki sene evvel, İstanbullu mütekeid bir paşaya kendimi takdim ederken, Azerbaycanlı bir Türk olduğumu beyan eylemişim de muhterem Paşa hazretleri: "*İmparatorluk haricinde de acaba Türk var mıdır?*" diye sorarak pek hayretimi mucip olmuştu. İhtimal ki İran Türkleri'nin hususî bir Türk edebiyatı olduğunu da kari'lerimizden çoğu yeni bir şey telakki edeceklerdir, fakat bu kadar gayr-ı ma'ruf olan // İran-Türk şuarasının, bütün bu tali'sizliklerine rağmen Fars şuarasıyla rekabete giriştiklerini Tebrizli bir şairin işbu ferdinden anlıyoruz:

*"Sâbıkan zevk verirdi şuarâya Şîrâz
İndi (şimdi) Şîrâz'ı geçip âb-ı hevâ-yı Tebriz!.."*

İRAN TÜRKLERİ*

-VI-

755

İran-ı kadimin merkezinde Sa'dîlerin Hâfızların mas-kat-ı re'si olan Şiraz'ın etrafında, Fars memleketinin ta gö-beğinde millî hayatlarını hiç değiştirmeksizin yaşayan bir Türk ili** vardır ki, İranîlerin bile bir çoğu onların Türk olduğunu ve yahud oralarda küçük bir "Türkistan" bulunduğunu bilmiyorlar. Bu makalemde size kendi kardeşleri-mizden ayrı düşerek unutulmuş ve bütün Türk âlemince meçhul kalan bu "Türkistan"ı anlatacağım. Bunlar ilk ma-kalemde bir iki satırla geçtiğim Kaşkaîlerdir.

Kaşkaî, yazın yaylaklarda, kışın kışlaklarda göçebe ha-yatıyla yaşar, 350 bin nüfusa malik büyük bir Türk ilidir. Yaylakları merkezî İran şehirlerinden İsfahan ile İsfahan'dan cenuba doğru uzanan Âbâde, Gumşe ve Memeseni silsile-i cibali etrafında vaki' olup Kâzirûn hududunda biter. Kış-lakları ise Şiraz cenubunda vaki' Kâzirûn, Deşti ve Deş-tistan ile Feraşbend kıt'alarıdır.

Fars eyalet-i cenubiyyesinde Kaşkaîlerden başka "İlât-ı Hamse-i Fars" namıyla Arap, Baharlu, Bâsırî, İnanlu, Nefer namlarıyla diğer beş il ile sair ufak aşiretler dahi vardır. Fakat bunlar meyanında Kaşkaîler gerek adedçe, gerek teş-kilatça, gerek istiklal ve iktidarca en ileri gelen ve en sağlam bir kütle teşkil eden bir aşirettir. Kendi iddialarınca Çingiz Han neslinden gelen bu Türk ili bu güne kadar istiklalini muhafaza eylemiş ve hiç bir zaman diğer illerin taht-ı i-

*) *Türk Yurdu*, 2.c., 1328/1912, Sayı:12(24), s.755-760.

**) *İran'da Türkler ve Farslar aşirete "il" derler ve bundan Arapça "ilât" diye cem de yaparlar.*

756 daresine dahil olmamıştır. // Halbuki Fars illeri böyle bir metanete malik olmayıp başkalarına mağlup olmuşlardır. Bir ilin diğer bir ile mağlup olup istiklalini kaybetmesi demek, o ilin kendi cinsinden olmayan diğer bir İlhanînin veyahut devlet tarafından ta'yin olunan yabancı bir me'murun taht-ı idaresine düşmesi demektir.

Kaşkaîlerin ana lisanları Türkçedir; kendi aralarında Türkçe konuşurlar, Şîrâz'da Türk ismiyle de meşhurdurlar. Fakat aynı zamanda bütün Kaşkaîler Farisîceyi de bilirler ve bir Fars'a tesadüf ederken o lisanı kullanırlar. Şîrâz Türkleri (yani Kaşkaîler) tenasüb-i endama malik, sağlam vücutlu ve güzel simalıdırlar. Hâfız'ın ve Sa'dî'nin gazeliyyatında "Türk güzellerinden" pek çok bahsediliyor." "Şairlerin bahsettiği güzelliği Şîrâz'da Türklükleriyle tanınan Kaşkaîlerde cidden bulursunuz" diye bir seyyah bi'z-zat bana anlatmıştı. Kaşkaîler, vücutlarının sağlamlığı ve bedenlerinin tenasübü ile hem-âhenk bir cesaret ve şeca'at sahibidirler; "Teşkilat-ı iliyeleri" dahi o derecede muhkemdir. Sair illere her cihetinden tefevvukları vardır.

Kaşkaî ili Keşkûlî, Şeşbölüğü, Bu'l-Verdi, Bollî, Dereşöllî, Çerkânî, Kellezen, Kuvai, Surhî*** diye sekiz taifeye bölünüyor. Her taifenin başında "Kelânter" namıyla bir bey vardır. Mezkûr beyler ilhanînin emrine tâbî'dirler. İlhanîlik neslen ba'de neslin hanzadelerde, kelânterlik de beyzadelerdedir. Taife-i kelânterlerin azl ve nasbi hanın imtiyazat-ı mahsusasındadır; fakat ilhanî kelânter tayin ederken aynı

*) İlhanî il reisine itlâk olunuyor.

**) Hâfız'ın; "Eğer an Türk-i Şîrâzî bedest âred dîl-i mârâ

Be hal-i hinduyêş bahşem Semerkand u Buhara râ" beyti meşhurdur. (O Şîrazlı güzel bize iltifat eder, gönlimizi alır, aşkımızı kabul eylerse yanağındaki kara bene Semerkand'ı da bağışlarız, Buhara'yı da!) Beytin bu tercümesi "Hafız Divanı Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1985 s. 8-10" dan alınmıştır. (Naş.).

***) Bollî, Çerkânî oymak isimlerinin okunuşundan emin değiliz. Türkiye'de Kaşkaîler hakkında yapılmış çalışmalar oldukça az ve yeterizdir. Bunların da bir çoğu yabancı kaynaklara dayanmaktadır. Bu'l-Verdi oymağının geçmişi ve dil özellikleri için Doç. Dr. Osman Nedim Tuna'nın "Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti" (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1984, s.215-245) adlı makalesine bakılabilir. (Naş.).

taifeye mensup bir beyzadeyi intihap etmek mecburiyetindedir. Nitekim İlhanînin azl ve nasbı hukuk-ı şahanesinde olan şah da İlhanîyi ta'yin ederken hanzadelerden birini intihap eylemek an'anesine sadık kalmak mecburiyetindedir. Yoksa ta'yin olunan ilhanî il tarafından kabul edilmez ve isyanı mucip olur.//

757

Kaşkaîler hanlarını takdis edencesine muhterem tutarlar. Her sene **Nevruz Bayramı**nda mu'âyede resmi icra olunurken, her evin ilhanîye bir koyun takdim etmesi âdettir. Bu suretle han her sene 70-80 bin koyun hediye alır. Bu resimden başka merasim-i izdivaç icra edilirken dahi hana tuhfe takdim etmek âdettir. Bunlardan başka türlü türlü takdümeler daha vardır. Kaşkaî hanları Cenubî İran'ın en zengin asilzadeleridir. Pek yakında azledilen **Savletü'd-devle**'nin ecnebî bankalarında külliyetli parası vardır; aynı zamanda dehşetli bir murabahacıdır. İlhanî, askerini seferberliğe sokmak istediği zaman, atına biner ve semt-i azimetine doğru yürür; carçılar "*Han gitti,*" diye bağınca cengaver **Kaşkaî** süvarileri hep atlanır ve bilâ-te'emül hanlarının arkasından koşarlar. Taifeler beyninde nizâ' çıkıp iş müsademeye müncerr olursa, igtışaşi teskin ile tarafeyni barıştırmak için harun huzuru kâfidir. Ne kadar azgın bir asi olursa olsun, **Kaşkaî**, hanına teşhir-i silah etmez; hanı karşısında görünce ya teslim olur tövbe eder yahut hiç mukavemette bulunmayarak ilin içinden çıkıp gider. En dehşetli bir asiye hanzadelerden bir çocuk yakasından çekerek han çadırına getirirse, bilâ-mukabele teslim olur; fakat çadıra girince her ne kadar büyük bir günah işlemiş olsa da afvolunur; han çadırına iltica edenler amandadırlar. Diğer illerden **Kaşkaî** iline iltica eden asiler de hakk-ı amandan istifade ederler.

Tarla ve otlaklar taife arasında taksim edilmiştir. Bu taksimâttan istifade te'mini ve taifeler arasında, yahud efrad beyninde vaki' olan da'vaların hall ü faslları kelânterlere aittir. Kelânterler vasıtasıyla hallolunamayan müşkilât han huzurunda halledilir, fakat bu gibi işler ale'l-ekser hanın mu'avini olan bir bey tarafından rü'yet olunur.

758

Kaşkaîler senevî İnan devletine 35-40 bin tümen rad-desinde bir vergi verirler; ve bu vergi de kelânterler vasıtasıyla tahsil edilir. Bundan başka icabında müsellaht tüfenkçi vermekle de devlete mu'avenet ederler. Kaşkaîler'de 10-15 bin // tüfek vardır. Tüfekleri kısmen verendil kısmen de aynalıdır. Devlet tarafından teslih edilecek olursa 50 bin cengaver çıkarabilirler. Her il gibi Kaşkaî ili de göçebe halinde "Alaçık" denilen çadırlarda yaşarlar. Yazın yaylaklarda yaşarlar, ettikleri buğdayı biçerler. Sonbahar gelince yaylaklarından kalkarak kışlağa göçerler. Kışlağa gittikleri zaman tarlaları korumak ve suvarmak için etraf köylülerden ücretli rençberler ta'yin ederler ki bunlara "Kaşkaî ra'iyyeti" ıtlak olunur. Kaşkaî, ra'iyyetine kışın yemek için senevî ikişer koyun verdiği gibi buğday hasılatından da bir hisse çıkarır. Kaşkaîler'in intikamı korkusundan nâşi mütegalibeden hiç bir kimse, Kaşkaî ra'iyyetine tecavüz edemediğinden Kaşkaî ra'iyyeti re'ayanın en mes'ududur. Mütegalibe tecevüzüne karşı emin kalmak üzere etraf köy ve "ilât"tan Kaşkaî ilinin zîr-i cenahına bir çok mülteciler dahi sığınır ki bunlara "Kaşkaî teferrükası" denilir.

Kaşkaîler ale'l-umum göçebe hayatı geçirdiklerinden hayvan beslemek ve ekin ekmek ile taayyüş ederler. Fakat içlerinde Bu'l-Verdî taifesinden bir kısmı az çok medenileştiğinden ve göçebe hayatına veda ettiğinden ticaretle de meşgul olmaktadır. Bunlardan başka "Kaşkaî amelesi" denilen bir kısım da vardır ki, il yaylakta olduğu zaman, merkepleriyle beraber Tahran'a gelir ve payitaht etrafında vaki' me'âdinden taş kömürü taşırlar. Sonbahar gelince, yine il içerisine avdet ederler.

Umur-ı mezhebiyyelerine bakmak ve vezaif-i diniyyelerini ifa ettirmek üzere Kaşkaî içersinde hoca veya imam yoktur; hidemat-ı mezhebiyyelerini geçtikleri ve kondukları yerlerin etraf köylerinde mukîm imamlara gördürürler.

Kaşkaî tavaifi beyninde muntazaman muhaberât icra edilmektedir. Her taifenin kelânteri günü gününe olduğu yerin ve taifenin ahval-i vuku'atını müş'ir bir rapor tanzim

759

eder. Ve sair kelânterlerle ilhanîye gönderir. Bu suretle gerek kelânterler ve gerek han ilin mıntıka-i hayatında cereyan eden vuku'atın hepsine vakt ü zamanında muttali'// olur. İlhanînin Tahran ve sair mühim noktalarda dahi mahsus âmilleri vardır ki, daimî surette kendisine rapor gönderirler.

Göçebe ve çöl hayatı mukteziyatından olarak Kaşkaî kadınları çarşaf giymezler ve erkeklerden kaçmazlar; gerek düğünlerde ve gerek sair içtima'larda erkeklerle bir mecliste oturup konuşurlar. Kaşkaîler oldukça misafir-perverdirler. Misafiri kabul etmek, huzur ve rahatını te'min eylemek ise kadınların uhde-i nezaketindedir. Kaşkaî kadınları iyi halı dokurlar. Fakat göçebelik ve çadır hayatı büyük dest-gâhlar kurmağa müsaid olmadığından Kaşkaî halıları ufak kıt'ada "halıçe"lerden ibaret olur. Türk halıçesinin arkac ve atmaları halis yünden ve renkleri tabi'î ve sabit olduğundan, satışı da pek iyidir. Halıçenin beheri 80-100 tûmene satılır. Nakışları Avrupa'dan taklid etmezler, yerli nakış yaparlar; fakat kelânter hanımları ısmarlama olarak Avrupa-kâri nakşeler de işlerler. Halıçeden başka Kaşkaî hanımları güzel cicimler ve sırf Kaşkaîler'e has olup "debe" denilen gayet kalın bir takım kilimler de dokurlar.

Kaşkaîler külliyetli surette koyun beslerler. Öküz, at ve develeri dahi boldur. Fars'ta kuzuların Buhara karagülüne benzer kalpaklık derileri çıktığından "Şîrâz derisi" diye epey kuzu derisi satılır. En ziyade kuzu derisi satanlar Kaşkaîler'dir. Senevî 8 bin kuzu zebh ederler. Yün dahi Kaşkaî ilinin ihracat-ı mühimmesini teşkil eyleyler. Kaşkaîler aldıklarına mukabil buğday verir, sattıklarına ise para alırlar.

760

Kaşkaîlere has olan bir takım âdât da vardır: Han neslinden olan bir kız han neslinden olan bir Kaşkaî erkekle izdivaç etmek mecburiyetindedir. Kendi hanedanından hariç yabancı birisine varamaz. Şimdiki Kaşkaî ilhanisinin bütün Fars eyaletince hüsn ve cemaliyle meşhur olan kız-kardeşi bu an'anenin kurbanı olmuş // 35 yaşında olduğu

*) Kaşkaî'de dokunan halıçelere Şîrâz'da "Türk halıçesi" ıtlak olunur.

halde te'ehhül etmemiştir; İran şehzadeleri ve ricali tarafından vaki' olan teklifleri reddelemiştir. Âdetlerinden birisi de ananın ve kızkardeşlerin hayat ve maişetinin en ufak oğul uhdesinde olmasıdır. Aile reisi ölürse dul kalan anayı ve te'ehhül etmemiş kızkardeşleri en küçük birader beslemeye mecburdur. **Kaşkaîlerin** Asya-yı Vusta Türklerinden **Kalmuk** ve **Kazaklarda** olduğu gibi öküzlere yük taşıtmaları dahi **Fars** illeri arasında kendilerine mahsus bir âdettir. Oba göçerken çadır âlat ve edavatını ve sair hafif şeyleri öküzlerin sırtına yüklerler.

Kaşkaîler pek eski zamandan beri cenubî İran'ın diğer mühim bir ilini teşkil eden **Bahtiyarîlerle** rekabette bulunmuşlardır. Türk ili yaylak zamanı **Abade** ve **Gamşe** taraflarında bu **Fars** ili ile temasta bulunur ve ba'zen aralarında müsademât da vaki olur. Bu ihtilaf esasen aralarında münaza'ün-fih arazi mes'elesinden neş'et eder. Kaşkaî ilinin meşrutiyet-i idare hakkında meşkûk bir vaziyet almasının asıl sebeplerinden biri de **Bahtiyarîlerle** olan işbu rekabetidir; çünkü **Tahran hükûmeti** **Bahtiyarîlerin** elindedir.

İran Meclis-i Millîsinde **Kaşkaîlerin** bir meb'usu var idi. Meclise göndermiş oldukları meb'usla **Kaşkailer** de velev ancak resmen olsun, kendilerini idare-i hâzıra lehinde göstermiş oldular. **Kaşkaî meb'usu** **Hacı Mehemed Kerim Han**, **Türkmen meb'usu** adına **Mehemed Han** gibi Meclis-i Millî'de kıyafet-i millîyesiyle oturuyordu. **Kaşkaî kıyafet-i millîyesi** ise mevlevî meşayihinin kıyafetine pek benzer. Tıpkı mevlevîler gibi yüksek bir külah ile uzun bir cübbe giyerler.

İRAN HAKKINDA MAKALELER*

(*Sebilürreşad Dergisindeki Yazıları*)

*) Bu yazıların umumî bir başlığı yoktur. Tarafımızdan bu şekilde adlandırılması uygun görülmüştür. (Naş.)

İRAN NEDİR?*

Bir kaç zamandan beri gazetelerde ve dillerde bir İran kelimesidir dolaşiyor. Her tarafta İran'dan bahsolunuyor. Telgraflar oradaki fecayi'i ihbar ediyorlar. "Zavallı İran" diye herkes te'essüf etmektedir....

Bu İran nedir ve neresidir?...

Acemistan diye yâd edilen bu memleket satvet ve sabelbet-i tarihiyesiyle rub'-ı meskûne hakim olmuş, şarktan: Çin hududuna; garptan: Afrika'ya, Mısır ve Yunan sevhiline; şimalden: **Bahr-ı Hazar** sevhil-i şimaliyyesine ve cenuptan: **Hindistan** sahillerine kadar yayılmış idi. Hal-i hazırda ise sath-ı coğrafisi **Fransa** memleketinin üç misli (1.645.000) zengin bir kıt'a'ya maliktir. Şimalden: **Aras nehri**, **Bahr-i Hazar** cenubu sahilleri, **Türkistan** hududu boyunca **Rusya** memleketi; şarktan: **Afganistan** ve **İngiliz Belucistanı**, cenuptan: **Bahr-i Muhit-i Kebir** ve **Basra Körfezi (Halic-i Fars)**, garptan: **Memalik-i Şarkıye-i Osmanıyye** ile hem-hududdur.

İran ahalişi başlıca iki kısma ayrılır, bunlardan bir kısmı // **Farslar (Fürsler)**, diğer kısmı da **Türkler**dir. Bu iki unsur-ı mühimden başka: **Kürtler**, **Araplar**, **Ermeniler**, **Lurlar** ve sair bir takım ufak anasır ve akvam dahi mevcuttur. Fakat bunlar nazar-ı ehemmiyete alınmayacak derecede azdırlar.

İran'ın nüfusu on milyona karîb tahmin ediliyor; bundan üç milyona karîb bir kısmı göçebe ve aşiret halinde yaşar; mütebakî yedi milyon ahali ziraat ve ticaretle imrar-ı ma'îşet ederler. Mahsulat-ı zira'ıyyeden başlıcası meyve, piriç, pamuk ve afyondur. İran ticareti dahi şayan-ı ehemmiyet bir derecededir; yirmiden ziyade memalik-i ecnebiyye

*) *Sebilürreşad*, 15 Şevval 1330/13 Eylül 1328/26 Eylül 1912, Sayı:30 (212), s.75-77.

ile münasebat-ı ticariyyede bulunur. İran ma'mulatından halının cihanca bir mevki'-i bülendi vardır. İran ticaretinin senevî ithalat ve ihracatı 371.456.369 franklık bir yekûn teşkil eder, İran münasebat-ı ticariyesine a'id umumî bir mülâhaza ve mütala'ayı meraklılarına tesehhül için 1325 Osmanlı sene-i maliyesine tesadüf eden "Tehakuy Yılı" İran sene-i maliyesine ait gümrük istatistikinden bi'l-iktibas atideki cedvelin dercini münasip bulduk.

Esami-i Hükümet	Mikdar-ı İdhalat (Kıran)**	Mikdar-ı İhracat (Kıran)	Mecmu İdhalat ve İhracat
Rusya	226.580.980	262.523.064	489.104.049***
İngiltere memaliki	153.326.467	31.572.481	184.898.948***
Memalik-i Osmaniye	16.989.464	41.803.773	58.793.235***
Fransa ve müstemlekâtı	13.272.789	7.754.804	21.027.593
İtalya	2.770.067	9.281.830	12.051.897
Almanya	9.963.164	843.122	10.806.286
Avusturya-Macaristan	7.540.464	9.534	7.549.998
Afganistan	3.915.223	2.962.644	6.877.897***
Çin	499.689	147.564	6.094.239***
Umman	749.617	4.781.176	5.530.793
Belçika	4.330.092	70.918	4.401.010
Cemahir-i Müttelika-i			
Amerika	337.332	2.552.967	2.890.299
Mısır	3.700	1.378.655	1.382.355
İsviçre	916.337	3.592	919.929***
Fələmenk	634.297	14.054	649.351***
Maskat	108.079	203.301	311.380
İsveç	268.462	-	268.462
Zengibar	221.010	28.120	249.130***
Yunan	150	-	147.714***
Norveç	350	-	350

*) Eski Türk takviminde senelerin birer hayvan namına izafette ism-i hassları vardı ki şimdiki hâlde de İran ile Afganistan takvimlerinde bu hâle riayet edilmektedir. "Tehakuy Yılı": "Tavuk Senesi" demektir.

***) Kıran iki kuruştur.

****) Üç yıldız işareti bulurum kısımlarda görülen toplama veya rakam hatırları metinden kaynaklanmaktadır, tarafımızdan düzeltilmesi uygun görülmedi. (Naç).

Zira'at ve ticaretten ma'da bakır işleri, nessaclık ve diğer bir takım el san'atlarıyla beraber hayvan beslemek ve çobanlıkla vakit geçirmek dahi göçebe aşiretlerin adedleri kadar kabil-i ehemmiyettir.

76/1

Yarım milyondan dûn bir adedi Yahudilere, Ermenilere ve Zerdüştlere çıkarıldıktan sonra İran ahalisi tamamıyla müslüman ve mezhepçe ale'l-ekser Şi'îdirler. Ehl-i sünnet olanları da vardır.

Bir Avrupalı müdekkikin tahmini üzerine İran arazisinden kısm-ı a'zâmı kabil-i zer' olduğu halde ancak yüzde iki hissesi ziraat edilir. Bu arazi-i mezru'a cüz'î bir kısmı müstesna olarak, tamamıyla "erbab", "müllâk" ve "han" denilen mütegalibe ve derebeylerin yed-i inhisarındadır, zür râ'ın bilâ-vasıta kendi eydî-i istifadelerinde olan mezârî' ale'l-ekser Tahran havalisinde vaki'dir; zira burası merkez-i hükûmet olmak hasebiyle bir parça derebeyler istilasından masun kalmıştır. Menabî-i serveti muhtekir ve tama'-kâr derebeyleri arasında taksim ile taht-ı inhisara alınmış olan bu memleket, böyle bir keyfiyyet-i iktisadiyyenin iktizasî olan bir idare-i sakimenin zebunu olmuştur. Bu usul-i idare derebeylik usulünden ibarettir. Şah, kendi mahallerinde küçük birer şah kesilen derebeylerinin menafî'ini müdafa'a etmek üzere şahenşah olmuş, âdetâ memleketin büyük feodali gibi telakki edilegelmiştir. Memlekette tabakât-ı nâsın, me'murîn-i devletin; keza derebeylerinin, makam-ı saltanatın hakk ve selahiyetini ta'yin eden ve tabakât-ı içtima'îyyenin yek-diğeri karşı münasebâtını ta'yin kılan yazılı bir kanun, i'lan-ı meşrutıyyete kadar yoktu. Küçük feodaller (mütegalibeler) kendi vilayetlerinde, küçük feodal (şah) da bütün "memalik-i mahrusa" da istediklerini yapabilirlerdi. Hülâsa hükûmet "Lâ yüs'elâ amma yef'al..." in tam manasıyla "otokratik" bir hükûmet idi.

* * *

*) Kur'an-ı Kerim'in Enbiya suresinin 23. ayetinin baş kısmı. Anlamı: "O'na yaptığından sorulmaz / O yaptığından sorumlu değildir" (Naş.).

İran üç bin seneden ziyade bir an'ane-i tarihiyye ile müftehir memalik-i şarkıyyedir. Hele efsanelerde altı bin yıl yaşadığı iddi'asına da tesadüf edilir.

Bu uzun ömründe İran büyük fütuhâta, şanlı günlere, azametli iktidarlara malik olduğu gibi, bir çok def'a dehşetli inkırazlara, hûnîn hücumlara, vahim hezimetlere dahi ma'ruz kalmıştır. Tarih-i te'sisi esatir ve efsanelerle muhat olan bu memleket dünyanın en kadim bir mümessil-i temeddü-nüdür. Şimdiye kadar burada yirmiye karîb sülale-i hükümdarân saltanat etmiştir.

Mevki'-i coğrafi nokta-i nazarından hudud-ı tabi'yyeye malik olmayan bu memleket her da'im hücumlara ma'ruz kalmış, gerek şarktan, gerekse garptan gelen cihangirlerin pay-ı istila ve galebeleri altında çiğnenmiş, ezilmiştir. Fakat bu kadar muhacemata karşı, İran, yine milliyetini muhafaza etmiş; maddeten mağlup olduğu halde kendi fatihlerine bir galebe-i ma'neviyye çalmış ve bu sayede her vakit kaybetmiş olduğu istiklalini i'ade edebilmiştir. İran'ın şu ahval-i ruhiyyesini tercüman olarak müverrihîn ve münekkidinden bazıları; *"İran kendi galiblerine galebe çalan bir memlekettir"* demişlerdir. Bu galebenin kable'l - İslam bir numune-i muhteşemini Demirci Gâve³⁶ ihtilal-i millisi teşkil eder.// Esatir-i kadimeye müstenid şu an'ane-i millî ber-vech-i ati tasvir edilmektedir: "Arabistan şibeh-i ceziresinden, Maskat'tan bir unsur huruc etmiş; İran'ı istila etmiş. Şu müstevliyan-ı Arab yılanı perestîş ederlermiş; yılan-perestlerin padişahı olan Dahhâk zulm ve dehşeti ile ma'ruf imiş; işte bu zalim adl ve re'feti ile meşhur olan İran şahı Cemşid'i tahtından devirmiş, İran'ı ateş-i zulm ve bidâd ile yakmağa başlamıştır. Kadim İranlılar öküzü takdis ederlerdi; Dahhak'ın avane-i dallesi ise şu mukaddes ve ahalice mu'azzez olan hayvanları hep alır ve telef ederlerdi. Bundan başka Dahhakiler ma'budları olan yılanlara günde birer İranlı çocuğunu kurban keserlerdi. Her gün kur'a üzerine birer İranlı ailesi sevgili evladının itlafiyla dil-hıraş oluyordu, zulm ve i'tisaf had gayesini bulmuştu. Zerdüş mezhebinin men-

supları şiddetle ta'kip ediliyor, emlaki müsadere, emvali târâc, evlad-ı ahfadı da katlolunuyordu.

İşte İranlılarca ıyd-i millî sayılan **Nevruz** günü **Gâve** denilen bir demircinin evvelce büyük ve sonra küçük oğlunu alarak götürmüşler ve yılanlar namına kurban olarak kesmişlerdi. Gayretli pedere vurulan bu darbe-i feci İran hissiyyât ve vatan-perverânesini tahrik eder sevgili ciğer-parelerinin itlaflıyla dil-hûn olan demirci peşkirini bir sopa ucuna takar; dini, milleti ve namusu tahkir eden **Dahhâk** hükûmetine karşı i'lan-ı isyan eder; başına can-sipar bir ordu toplar, saraya hücum eder, İran tahtının gâsıbı olan **Dahhak**'ı katl ile **Cemşid-i âdilin** hafidi, İran tacının sahib-i hakikisi, **Feridun**'u kendi taht-ı mevrusuna ik'ad eder. O vakte kadar henüz genç olan **Feridun**, **Dahhak**'ın korkusundan dağlarda yaşarmış."

A'sâr-ı kadimesinde böyle bir an'anât-ı kahramaneye malik olan İran, ba'de'l-İslam dahi şanlı an'anelere maliktir. Bu devre-i tarihte dahi İran, cihan-ı İslamiyyet ve insaniyyette bir safha-i şan ve şerafet sahibidir. Hele islamiyyet'ten sonra İran'ın meşime-i feyyazından doğan dahiyân-ı ilm ü edeb ile'l-ebed İran'ın medar-ı fahr ü mübahâti olacaklardır.

Muharrirînden birisi; "*Araplar İslamiyyet'in müvellidi, İranlılar mürebbîsi, Türkler de müdafî'idir*" demiş idi. Muharrir-i muhterem erbab-ı ilm ve tedkike meçhul bir hakikati keşf değilse de milel-i İslamiyye'nin İslamiyyet'e ne derecede alaka-dâr olduklarını ta'rif için pek münasip bir ta'bir bulmuşlardır.

Evet, İslamiyyet ve âlem-i İslamın en büyük mürebbîleri addedilen **Razî**, **Beyzavî**, **Firuz-abadî**, **İbn-i Sina**, **İbn-i Hacib**, **Zamahşerî**, **Gazalî** gibi İslamiyyet'in birer rûkn-i rekini olan fuzelâ-yı be-nam hep İran'ın yetiştirmiş olduğu mu'allimlerdir.

İran, tarih-i ahirinde **Nadir Şah** gibi bir dahiyeye-i zaman dahi nazar-ı tettebbu'a çarpıyor. İran'ın tehlikeli bir zamanı idi; Efganlar pay-ı taht-ı memleket olan // **İsfahan**'a kadar gelmişlerdi. Böyle vahim bir halde **Horasan** taraflarında **Nadirkuli** namında bir rahzen zuhur eder; evvelce bir gönüllü, sırasıyla iş-güzar ve cesur bir kumandan

suretiyle memleketi helâkden kurtarır; ba'dehu sülale-i Sa-feviyyeden sonuncusu ve su-i ahlakından naşi menfur-ı millet olan **Şah Tahmasb'ı** hal' ile iktidarı kendi eline geçirir ve bi'l-ahire makam-ı hükümdariye geçerek **Nadir Şah** olur.

Nadir Şah, İran'ı taht-ı istilalarına alan ecnebileri tama-miyle tard eder, fakat bununla da kalmaz, **Hindistan'a** kadar gider. Teshîri bir çok fatihlere suhuletle müyesser olmayan o zengin kıt'aları İran haritasına dahil eder. Bir taraftan dahi muasır olan **Büyük Petro'ya** ultimatolar gönderir.

Bir azm-ı ahenine malik olan **Nadir'in** mezaya-yı na-diresi yalnız sahib-i seyf olmasıyla da kalmıyor idi. İttihad-ı İslamı tevhid-i mezahib şeklinde elzem görerek bu hususta kendi fikrini Osmanlı sultanlarından muasır bulunan sul-tan hazretlerine dahi bildirmiş idi. **Nadir Şah'a** Avrupa müverrihleri Şark Napolyonu derler.

* * *

İran üdebasının şark âleminde, hususiyle cihan-ı İslam'daki mevki'-i bülendleri dahi hiç bir vakit nazar-ı dik-kat ve tettebbu'dan dûr tutulmamalıdır. Firdevsiler, Molla-yı Rumiler, Sa'diler, Hâfızlar yetiştirmiş olan bu memleket o dühât-ı kalemin yükseklikleri sayesinde lisan-ı Farisiyi ihya ederek onu şarkın Fransızcası mevki'ine is'ad ettirmişlerdir. Bu büyük edebiyatın Osmanlı edebiyatına ettiği te'sir ma'lumdur. Bir vakit devlet-i Osmaniye'nin muharrerat-ı res-miyyesi Farisi olduğu gibi, **Yavuz Sultan Selim'in** Farisice inşa ettiği eş'arı da meşhurdur. **Namık Kemal Bey**, Türkerlerin o büyük şa'ir-i ateş-zebanının yazılarında, Yunanlılar'ın **Homer'ine** mukabil olan **Şehnâme** sahibi **Ebu'l Kasım Firdevs'i'nin** ruhu ve onun selaset-i inşa ve mehabet-i şi-riyyesi tezahür etmektedir: **Namık Kemal** merhumun **Şehnâme'yi** ezber bildiği ma'ruf-ı havassdır.

Hülâsa Yunanistan medeniyyeti ve Yunan kavmi Avrupa âlem-i hıristiyanîsınca ne gibi bir şöhrete sahip ise, şark ve âlem-i İslamca da İran öyle bir an'ane-i tarihiyyeye maliktir.

HÜKÛMET-İ OSMANİYYE İLE İRAN BEYNİNDE MADDÎ VE MA'NEVÎ RABİTALAR*

92/2 Evet, tarihi, an'anatı, ma'nevîyyatı ile bütün Şark âleminde merbut olan İran, din, cinsiyet, âdât ve 300 fersah tûlunda büyük bir hudud ile memalik-i Osmanîyye'ye her memlekettten ziyade merbuttur.

Şark'ta hissiyat henüz büyük bir ehemmiyete maliktir. Bu ehemmiyet mesa'il-i siyasiyyede de rol oynamaktadır. Fakat bu hissiyattan başka millet ve devlet yek-diğerine rabt ve takrib ile fasl ve tefrik kuvvetini ha'iz şera'it-i maddiye dahi İran ile Osmanlı'yı yek-diğere kâmilten merbut kılabacak ve bu iki memleket-i İslamiyyeyi muhabbet-i mütekeleye mecbur edecek bir mahiyyettedir.

93/1 Milletleri yek-diğerine yaklaştıran, beynlerini te'lif eden ve hüsn-i // münasebatlarını te'yide hadim kılan bir kaç esaslar vardır:

Bunlardan birincisi: Ticaret ve menafi'-i iktisadiyyedir.

İran ile Osmanlı ticareti ve menafi'-i iktisadiyyeleri nazar-ı dikkate alır ve bu cihatın keyfiyyet-i haliye ve müstakbelesi tedkik edilirse, İran parasının gâsıp eller inhisarına geçmesiyle Osmanlı ihracat-ı müstakbelesine varid olacak darbelerin ne kadar vahim olacağını şimdiden tasavvura almamak, bu hususta dûr-endişane düşünmemek kabil değildir.

Şera'it-i vedadiyye-i milelden iştirak-ı din ve âdat bir amil-i mü'essir addedilmektedir:

* *Sebilürreşad*, 22 Şevval 1330/20 Eylül 1328/4 Ekim 1912/, Sayı: 31(213) s. (92-94).

Eyyam-ı kadimede bir eser-i cehalet ve gaflet olarak hodkâm-ı kavm kendi ihtirasat-ı zatiyyelerini ta'kib mak-sadıyla bu iki milletin arasına bir çok ihtilafat-ı mezhebiyye sokmuşlardır. Azıcık bir hareket-i terakkî-perverane ile şu münaferele nihayet verilebilir.

Hal-i hazırda ise bu iki millet anlamak üzeredirler ki, Kuran'ı, Ka'be'si, peygamberi, kiblesi bir olan Müslümanlar arasında hiç bir mübâyenet yoktur. Zaten inkılabat-ı ahire artık o gafletleri meydandan koğmakta, ahrar-ı tarafeyn şu ciheti tashih için uğraşmaktadırlar. Bugün İran'daki tasavvurat, ta-hayyülat, telakkiyyat on sene bundan evvelki gibi değildir. Her şeyde olduğundan ziyade bu mes'elede bir inkılabın -bir inkılab-ı fikrînin- kesb-i muvaffakiyyet ettiği görülüyor.

Devre-i Meşrutiyette neşredilen İran matbu'atı, irad olunan nutuklar, mev'izeler tedkik edilirse hep Mirza Ağa Han Kirmanî'nin şu eş'arındaki maksad-ı vifak-cûyane ve ittihad-perverane meydana çıkar:

*Hemi hastem ta ki İslamiyan
Be-vahdet be-bendend yekser-miyan
Heme dusti bahem efzun konend
Zi dil kin-i dirine birun konend
Mer İslamiyan ra fezayet şeref
Nifak u cüdai şeved ber-taraf
Şeved Türk İran ve İran çü Türk
Ne manend duyi der şahan-ı siturg
Zi dilha zed in kine zud
Ne guyend Sünni ve Şii kibud'*

- *) İstedim ki müslümanlar
Birliğe beraber bağlansınlar
Herkes arkadaşlığı birbiriyle arttırsın
Kalplerden kinlerini atsınlar
Müslümanlar şereflerini arttırsınlar
Nifakı ve ayrılığı bertaraf etsinler
Türk ve İran, İran ve Türk gibi olsun
İki büyük şah arasında ikilik kalmasını
Kinlerini kalplerinden hemen temizlesinler
Ne Sünni, ne Şii söylemesinler
(Naş.).

İştirak-ı din ve âdat; bu, kavî bir rabîta-yı ma'nevîyedir. Avrupalılar bundan oldukça istifade ediyorlar. Terakkiyyat-ı siyasiyye ve içtima'îyyeleri İran ve Osmanlı memaliki derecesinde olan devletler ise bundan daha suhuletle müntefi' olabilirler.

Tevhid-i lisan ve ırk dahi devletleri yek-diğerine rabt eden vesa'il-i ciddiyedendir:

İran kütle-i İslamiyyesinin mühim bir kısmını (üç milyondan fazla) Türk unsuru teşkil eder. Şimalî İran, Azerbaycan kısmı, hep Türkçe tekellüm ederler. İran Türkleri Osmanlı ve Rus hudutları boyunca// sakın olduklarından hem Kafkasya'da, hem memalik-i Osmaniyyede yaşayan kendi hem-cinsleriyle komşu olduklarından bu memleketlerle bir çok münasebet-i ticariyyede bulunuyorlar. Osmanlı vilayet-i şarkiiyesi i'mar edilir, turuk ve me'abir inşa edilirse, ticaret ve san'atte müteşebbis ve gayet fa'al olan İran unsuru Osmanlılar ile daha ziyade münasebat-ı medeniyede bulunacak, bu iki devletin menafi'-i müştereke ve müstakbesinin te'minine hasr-ı gayret edebileceklerdir.

Şera'it-i mühimme-i mezkûreden biri de memleketlerin mevki'-i coğrafileridir:

Osmanlı memalik-i vasi'ası şarkan: Basra, Bağdad, Musul, Van ve Erzurum vilayetleri ile üç yüz fersah, uzun bir hat boyunda İran ile hem-hududdur. Bugün İran hükûmeti hem-din ve hem-cins olduktan başka tecavüzî bir vaziyet alacak halde de değildir. Böyle bir hale gelinceye kadar Osmanlı hudud-ı şarkiiyesinin mühimmat-ı tedafi'iiyesi de tabi'i tekmil edilmiş olacaktır. Şimdi İran hükûmeti yerinde şu memleket-i İslamîyyeyi 1907 i'tilaf-namesiyle kendi beynlerinde taksim etmiş olan İngiliz ve Rus hükûmetleri birleşecek olursa, hudud-ı şarkiiyemizde değil İran serbazı, Rus Kazak'ı ile Hindistan sipahisi ahz-ı mevki' ederse, Türkiye'nin vaziiyet-i sevkül-ceyşiiye ve askeriiyesi badî-i endişe olmaz mı? Hal-i hazırda hududlarının muhafazası için yüz binlerce asker silah altında bulundurmamak mecburiyetinde kalan bir hükûmet elbette ki bu hususu nazar-ı

ihmal ile görece bir halde değildir. Bu kadar vasi' bir hududu Rus ve İngiliz kuva-yı müttehidesine karşı müdafâ'a etmek ne kadar maddî ve askerî müsarefat altına girileceğini kestirmek için pek dür-bîn olmağa lüzum yok. Bu bir kere düşünüldü mü: İran'ın mevki'-i coğrafice Osmanlı ülkesine ne kadar merbut olduğu, bu memleketlerin mukadderat-ı siyasiyyesinin yek-diğeri için birer hayat ve memmat mes'elesi teşkil ettiği anlaşılmamak kabil değildir.

Ta'dad ettiğimiz bütün vesa'ilden ma'da efrad ve akvamı yek-diğerine samimî bir surette merbut kılan mühim bir sebep daha var ki o da müşterek bir düşman bulunmaktır:

Karşılarında bir düşman-ı umumi buldukça menafi' ve amal-i hususiyeye ikinci derecede kalmalıdır. Aralarında irs da'vası olan efrad-i aile veya hudud münakaşası olan erbab-ı müzara' terekelerinin veyahud tarlalarının müşterek ve umumî bir düşman tarafından gasb edildiğini görünce, düşmene karşı tevhid-i hareket ederek -muvakkaten olsunkendi beynlerindeki kavga ve münakaşaları terk eylemeleri mukteza-yı akl ve hikmettir.

İran ve Osmanlı memalik-i hem-civarı hususî olarak bir çok menafi'-i müştereke sahibi olduklarından başka, mumâ-müşterek düşmenlere // dahi ma'ruzdurlar. Bunlar da, iki yüz seneden beri memalik-i İslamiyyeye karşı ihtiraslar perverde eden, her kaç senede bir gerek İran ve gerek Osmanlı'ya i'lan-ı harb ederek mütevaliyan bu memleketlerden birer kıt'a koparan ve kuva-yı müdhişeleriyle her iki devletin pay-ı tahtlarına kadar hücumlarını isal eden bir tehlike-i berriyye ile, âlem-i İslamın dostu sıfatıyla geçinen, muhabbet ve meveddetini gerek İran ve gerek Osmanlı'ya pek ağır fiatlarla satmış olan dehşet-i bahriyyeden ibarettir; ki onların müttehid ve müttefik bir kuvvet şeklinde ecza-yı meram ve tatbik-i amale karar vermeleriyle erkân-ı memalik-i İslamiyye, içinde bulunduğumuz tenez-zülat-ı müessifeye uğratılmıştır.

DÜŞMENİN HÜCUMUNU BEKLERKEN...*

104/1

Başta Bulgaristan olmak üzere Balkan hükûmat-ı sa-giresi bize i'lan-ı harb edecekler!...

Bu haber İstanbul'u büyük bir heyecana getirdi. Geçen hafta İstanbullular büyük bir galeyan-ı hamiyet içinde: Davul, zurna; ateşin nutuklar, samimî ve harr alkışlar ve bî-tabane bir sabırsızlıkla Balkan devletçiklerinin müttehid ulti-matomlarını beklediler... Geçen Cum'a günü İstanbul sokakları bir meşher-i hamaset kesilmişdi. Muhtelif fırkalara mensub natıklar aynı beyanatta bulunuyor, muhalif ve mu-vafık hepsi yek-avaz olarak:

"Yaşasın harb, yaşasın Osmanlılar!"

diyordular. Ertesi gün vilayattan gelen telgraflar bütün me-malik-i Osmanîyenin dahi İstanbul'un asr-dide meydarla-rını çınlatan işbu nida-yı hamiyetle hem-avaz olduklarını gösteriyordu. Ve zannederim ki, bu nidalar yalnız memalik-i Osmaniyyeye inhisar etmiyor, can kulağımla Hindistan, Af-ganistan, İran ve Kafkasya gibi, Türkistan, Buhara, Kırım, Kazan, Mısır, Tunus gibi memalik-i İslamiyyenin dahi mer-kez-i hilafette ibraz olunan işbu heyecanlarla hem-galeyan olduğunu ve oralardaki erbab-ı hamiyetin harim-i ma'ne-riyetinden kopan:

"Ey âlem-i İslâm'ın son nokta-i ümidini yed-i inhisarında bulunduran kardaşlar, Allah aşkına, icab eden dirayet ve hamiy-yeti esirgemeyiniz!" mealinde bir sayha-i i'kaz dinliyorum.

* *Sebilürreşad*, 29 Şevval 1330/27 Eylül 1328/10 Ekim 1912, Sayı: 32(214), s.104-105.

Çünkü Trablusgarb Muharebesi üzerine âlem-i İslam'da görünen heyecan-ı ma'nevî, Dersaadet'teki fırka mübarezati üzerine Hindistan'dan çekilen intibah-âver telgraflar, memalik-i İslamiyyeden Osmanlı Hilal-i Ahmer Sandığına gönderilen paralar bu hususta pek de nik-bîn olmayan yüreğime az çok bir hassasiyyet vermiştir.

Ah, yed-i kudretimde olsaydı da geçen Cum'a günü İstanbul'un almış olduğu o şekl-i müheyyayı aynıyla aktar-ı âleme, hususiyile memalik-i İslamiyyeye göstereydim. Hem arzu ederdim ki: Hürriyyet ve İ'tilaf ile İttihad ve Terakkî'nin ayrı ayrı yaptıkları mitingleri bir hey'et-i müttehida şeklinde gösterebileydim!...

Evet, bence Osmanlılar, bilâ-fark-ı meslek ve millet, vatan-ı müşterek yolunda yek-vücut olduklarını âleme bildirmek istedikleri zaman yek-vücutluğa zerre kadar şüphe iras eden her şeyden sakınmalı idiler.

"Vatan mes'elesinde Osmanlılar müttefiktir"

sözünü Hürriyyet ve İ'tilaf natika-perdazlarıyla İttihad ve Terakkî hatibleri yanyana ve bir mitingde beyan etmiş oldular; tezahürat-millîyeyi ma'nen dü-bala etmiş olurlardı. Böyle müttehiden, müttefikan ayrılık, gayrılık izharına // meydan vermeden en ciddî ve en samimî fırka nümayişlerinin şahid-i mes'udu olacağımızı elbet ki ümid ederiz. Sa'adet-i memleket ve menafi'-i millet icab ederken, bunu gayyur, vatanperver Osmanlılardan beklemek çok değildir, zannederim.

* * *

Âlem-i İslam üzerine hücumun biri bitmeden diğeri hazırlanıyor!...

Marakeş'in Fransızlar elinde, İran'ın Ruslar pençesinde inlediğini, Trablusgarb'ın İtalyan şakilerinin hücumuna maruz kaldığını, bu kere de Balkan hükûmat-ı sagiresinin bize karşı şımardıklarını ve onları şımartan düvel-i mu'azzamadan ba'zılarının vaki' olan teşvikatını görünce müslümanların:

"Acaba bir harb-i salib karşısında mıyız?.."

diye düşünmeleri tabi'idir. Bu suale müsbet bir cevap vermek için zahırde bir çok esbab ve dela'il vardır. Fakat içimizde mes'elenin böyle olmayıp da diğer seva'ik-i batıniyyesi olduğunu söyleyenler ve öyle düşünenler de az değildi.

İsbat-ı müdde'a etmek üzere tarafeyn bir takım dela'il serd ediyor ve herkes kendi nokta-i nazarından haka'ik-i siyasiyye ve içtimaiyyeyi hususî bir surette tahlil ediyor. Tarafeynin dela'ilini nazar-ı dikkate almamak kabil değildir. Fakat bu böyle olmakla beraber, tabi'i umumî bir hücum karşısında bulunduğumuzu içimizde inkâr eden kimse de yok!..

Evet, mahiyetinde ihtilafımız olsa da, keyfiyyetinde hepimizin müttehid olduğu müthiş bir hücum karşındayız! Ba'zımızca: Bu hıristiyanlığın İslamiyete, ba'zımızca garbın şarka, ba'zımızca da kapitalizmin feodalizme karşı bir hücumundan ibarettir!

Tabi'i bunları arayıp araştırmak faydasız değildir. Zira üzerimize gelen belanın neden ibaret olduğunu ve ne gibi kuvvetlere malik olduğunu öğrenmeliyiz, ki ona göre de çare düşünelim. Maraz teşhis olunmayınca ilac ta'yin edilemez.

Fakat biz ictihadat-ı siyasiyyemizde ma'a't-te'essüf ihtilafatı o dereceye vardık ki vaki' olan hücumların umumumuza değil, mu'ayyen bir takım hey'etlerimize karşı icra edildiğine bile zahib olduk.

İran'da buldum: Bu zavallı memleket-i İslamiyyenin bir gazetecisi olmak haysiyyetiyle az çok âlam ve mesarrına iştirak ettim. Orada mu'arızları için "*filan fırka serikâra gelirse memleket mahvolur*" diyen bir fırkayı gördüm ki zimam-ı hükûmet ellerinde iken Rusların Tebriz'de ikinci bir faci'a-yı Kerbela ayaklandırdıklarını gördüler ve İran hukuk-ı hükümrânîsini muhill bir takım şera'it-i vahimeyi mutazammın Rus ultiatomunu kabul etmek mecburiyet-i elîmesinde kaldılar. Nasıl ki onların yerinde "*fazla vatan-perver*" telakki edilen diğer İran fırka-i siyasiyyesi olaydı, bundan

daha iyi bir netice hasıl edebileceği de meşuk idi...//

İstanbul'a geldim: Doğrusu İran'daki ihtilafat-ı ictihadiyenin aynısıyla burada da hükm-fermâ olduğunu müşahede ettiğim için pek müte'essif oldum. Buradaki mübarezat-ı siyasiyye o kadar İran'dakine benziyordu ki: "İtalya, Devlet-i Aliyye'ye değil, mu'ayyen bir cem'iyete i'lan-ı harb etti" diye düşünenerler bile oldu. Sonra böyle bir itham altında kalanlar da "muarızlarımız İtalyanlarla teşrik-i mesa'i ettiler" gibi neşriyatta bulundular.

Böyle ihtilafatın neticesi de Devlet-i Muazzama-i Osmaniyye'yi o kadar zayıf gösterdi ki hatta Balkan devletleri bile meydan okumağa başladılar. Ma'lum olduğu vechile Balkan hükûmat-ı sagiresinin uyuşulmaz, barışılmaz bir çok menafi'-i mütezaddeleri vardır. Bütün bu mütebayın menafi' miyanından bir nokta-i i'tilaf bularak aleyhimize müttehid bir karar vermelerine kendilerinden; hatta sığındıkları düveli muazzamadan ziyade müsa'ade eden nedir, biliyor musunuz? Biz ve bizim ihtilafat-ı dahiliyyemizdir! Onlar bizi ihtirasat-ı siyasiyye ile alude, yek-diğerimizle barışmaz düşmen gibi gördüler ve bu halimizle ma'nen ve maddeten zayıf olduğumuza hükmettiler. Pek az noktalarda uyuşabilen Balkan devletlerinin ittihad-ı askerisini tahris eden bizim halimizdir.

Maraz müzminleşmeyince tedavisine lüzum görmeyen Şarkî ruhumuz ancak şimdi anlıyor ki ihtilafat-ı ictihadiyyesi "biz olmasak memleket malıvolur" düsturuna rabtirmek büyük bir hatadır; hem ba'zan cinayetler kadar mes'uliyetli olan hatalardan!

Bu günden i'tibaren bu muzır ihtilaflar kalksın ve bu hafta içinde bezl ettiğimiz beyanat-ı vatan-perverane fevkalade mevkî'de söylenilmesi moda olan muvakkat sözlerden olmasın! Çünkü bilmeliyiz ki bu gün Cebelü't-Tarik Boğazından ta Ceyhun nehri sevhiline kadar âlem-i İslamı kanlı darbelerine ma'ruz kılan hamleleri her bir nokta-i nazardan tahlil edersek, nihayet bize karşı müdhiş bir hücum olması keyfiyyetinde iki re'yimiz olamaz. Hepimiz, işbu muhacemat-ı gaddarane ile dil-hunuz, bu mehacim-

lerde kimseye rahm u mürüvvet yoktur, ma'azallah fırsat bulurlarsa, hepimizi bir derecede ezecek, çiğneyeceklerdir! Bir zelzele, tufan, bir saika-yı asmanî nasıl bir abid ile bir fasıkı tefrik etmezse milliyetimizi, dinimizi tehdid eden bu kanlı hücumlarda -eğer müttehid olmazsak- içimizden fırka ayırmayarak, hepimizi öyle ezecektir!

Hücumların önünü almak üzere tedabir-i hayatiyyeden bahsolunur, bu hususta muhtelif nazariyeler serd edilirse anlarım, fakat muhacemat bir emr-i vaki' şeklini alınca, artık yaşamağa azm etmiş milletler için yalnız bir şey kalıyor ki o da:

Bir ferd-i vahid gibi kıyam etmek, muhacimîne karşı koymaktır!

* * *

105/2

Seferberlik i'lan edildikten sonra sunuf-ı muhtelif-i millette gözüken // vatan-perverane heyecanlar, Osmanlılarda böyle "bir ferd-i valid" gibi kıyam etmek, ruhun sönmédiğini, ma'al-mesarr gösteriyor. Hududa sevk olunan asakir-i İslamiyye ve Osmaniiyenin tavr-ı dilaranesini seyredince insanın kalbine bir inşirah geliyor; Osmanlı nam-ı celadetini tarih-i cenk ve veganun dibace-i mefhareti eden şanlı Osmanlı-İslam kahramanlarının heykel-i mühib ve dehaşı nazar-ı hayalde bir resmi geçit yapıyor; sa'ir memalik-i İslamiyyenin müdafa'asız bir halde düşmenler elinde inleyerek zebun kaldığından hasıl olan inkisar, bir ümid ve iftihara mübeddel oluyor ve insanın bilâ-ihhtiyar bağıracağı geliyor ki:

"Yaşasın Osmanlılar, yaşasın Osmanlı askeri!.."

İRAN TARİHÇE-İ İNKILABI*

-I-

NASİRÜDDİN ŞAH DEVRİ

-Mirza Tağı Han'ın mağduriyeti-Kânun-hâhların Bâbîlikle ithamı-Sefahât ve israfât-Reji vak'ası-Nasirüddin Şah'ın keyfiyyet-i katli-

Her nokta-i nazardan menafi'leri yek-diğerine uyan İran ve Osmanlı memalik-i İslamiyyesinin tali'leri de birdir.

Türkiye'de mezalim-i Hamidi³⁷ canlar yakarken, İran dahi Nasirüddin Şah³⁸ gibi bir müstebidin taht-ı zulm ve istibdadında inliyordu. Hakan-ı mahlu'un mezalimi ebu'l-ahrar merhum Midhat Paşa gibi bir dahi-i vatan-perverin teb'idi ve şehadeti ile başlanmış idi. Nasirüddin Şah dahi İran rical-i vatan-perveranundan Mirza Tağı Han Emir-i Kebir³⁹'in katli ve onun te'sis-gerdesi olan Şura-yı Devlet'in ilgasıyla icraât-ı keyfiyyesine germû vermiştir. Mirza Tağı Han merhum ıslahat-ı terakkî-perveranesiyle ma'ruf olan e'azım-ı ricaldendir. Maksudı İran'da kanunî bir hükûmet idaresi vücuda getirmek idi. İlk def'a olarak Avrupa-varî hey'et-i vükelayı teşkil eden umur-ı devletin idaresini ayrı ayrı nezaretlere taksim eden olmuştur. Şah-ı müstebidin meyl ve tabi'ati hilafına olarak Mirza Tağı Han Avrupa'ya talebeler i'zam ediyor, Tahran'da dahi ulum-ı cedideyi tedris etmek üzere mektepler te'sis ediyordu. Hal-i hazırda mevcut olan Tahran Darü'l-fünun'u dahi o vezir-i me'ali-zamirin asar-ı terakkî-perveranesindendir.

*) *Sebilürreşad*, 7 Zi'l-ka'de 1330/4 Teşrin-i Evvel 1328/17 Ekim 1912/, Sayı: 33(215), s.129-131.

Bütün bu gibi islahatın ruh ve esası olmak üzere sadr-a'zam Mirza Tağı Han daha büyük bir proje ile de uğraşıyordu; o da gerek vatanın, gerek vatan efradının hukuk ve veza'ifini mübeyyin kanun mecelleleri meydana getirmekten ibaret idi. Emir-i Kebir'in maksadı otokratik usul-i keyfiyyesini ilga etmek, onun yerine kanunî bir istibdad, işlek bir bürokratizm vaz' etmek idi. Asıl felaketini mucib olan da bu fikri oldu. O büyük vatan-perverin bu büyük fikri henüz genç olan Nasirüddin Şah'a başka bir yolda te'vil edildi. Sadr-a'zam, iktidar-ı hükümdâriyi tekayyuda uğratmakla şahsî birtakım agraz besliyor, diye itham edildi. Bunun üzerine şüphelenen padişah azlini ve Kaşan'a teb'idini irade etti. Sonra verilen evamir-i hafiyye üzerine mesmu-men katlolundu (1267 sene-i Hicrî) [1852].

* * *

Mirza Tağı Han Emir-i Kebir'in katlini müte'akib Nasirüddin Şah bir devre-i vehm ve cinnet geçiriyor. Taç ve tahtının daima "*erbab-ı fesad*" tarafından ma'ruz-ı helak olduğundan korkuyor. Bunun için de her daim tedabir-i tahaffuziyyede bulunuyor. Müdafa'a-yı nefsi bir çok erbab-ı zekânın katli-ni nefsinin, // teb'id ve hapsini mucib oluyor. Erbab-ı fazl ve maarif de kanun-perestlik emeli duyularak vesail-i muhtelifle ile i'dam ediliyorlar.

Kanun yolunda şehid olan erbab-ı namusun haksızca dökülen kanları ahali üzerine su-i te'sir etmesin, diye Nasirüddin Şah pek elverişli, caniyane bir usul de bulmuş idi: Şah bu gibi mezalimini hep din namına irtikâb ediyordu. İranîleri kendine maddeten esir etmek için, şah, halkın ma'neviyatına icra-yı nüfuz eden birtakım münafık mollalardan müzaheret ve muavenet görüyordu. O vakitler İran'da Bâbilik tekessür etmek üzere idi.

Nasirüddin Şah, suret-i hakdan görünerek İslam'ı müdafaa etmek bahane-i zahîrîsiyle Bâbilere ilan-ı harb etti. Ve sınıf-ı ruhaniyyunun kâmilten teveccühünü kazanmak üzere

Bâbîlere karşı gayet şiddetli davrandı. Mezheb-i cedide salık olanları katl-i âma kadar vardı. Rüesa-yı Bâbîyeyi türlü türlü işkencelerle i'dam ettirdi. Mesela ser-âmedan-ı Bâbîye'den Süleyman Han'ın bedeninde mumlar yakılarak, kendisini bir suret-i faci'ada öldürttü. Bu cinayetler avamun alkışları içinde icra ediliyordu. Fakat aynı zamanda i'tikadât-ı vicdaniyyeye karşı ittihaz olunan bu gibi tedabir-i zecriyenin netice-i mün'akesesi dahi görülmekte idi: Mazlumiyetleri onlara mütefekkirin nezdinde bir ma'neviyat bahş ediyordu. Fakat Bâbîlik töhmetiyle bir çok Bâbî olmayanlar da öldürülüyordu. Zamanın ta'birince kendilerine "kanun-hâh" namı veren ahrardan bir çokları da Bâbî rüesasındandır, diye ala mele'i'n-nâs i'dam edilir, işkencelere uğratılıyor idiler. Luilerin, Şarlların aleyhine kıyam edenlerin, katolikliğin düşmanı olduklarını; Sultan Hamid'e karşı hareket edenlerin şeri'atı istemediklerini; mukadderat-ı memleketi şahların keyfi değil, kanunun ta'yin etmesini talep edenlerin de Bâbî olduğunu iddia etmişler! Tuhaf değil mi?...

Dini, şahların istibdadına vesile olmak dereke-i inhitatından kurtarmak, şahların keyfi idarelerini kavanin-i medeniyye ile takyîd etmek isteyen "Kanun-hâh"lar ale'l-ekser Bâbîlikle müttehim oluyorlardı; halbuki içlerinde Bâbîliğin cidden mu'ârızı, fikren düşmanı olanlar, memleketin halâsı için her şeyden evvel siyasî bir inkılaba lüzum gördüklerinden, Bâbîliği hatta muzır bilenler, onunla mübareze edenler de az değil idi.

* * *

Erbab-ı vicdanın vücudu gibi memleketin menabi'-i servet ve i'tibar-i malîsi dahi büyük bir helâke ma'ruz idi. Ahaliden türlü türlü vesilelerle toplanan beytü'l-mal şahın israfat-ı bül-hevesânesine sarf olunuyordu. Şah, ezvak-ı bahiyyesinin esiri, temayülat-ı garamiyyesinin dest-gîri idi. Ahlak-ı redieden bir şah hissesi alan bu erkek, üç yüzlük bir kadın sürüsüne horozluk ediyor idi. Bir ordu teşkil eden saray kadınlarına, onların ma'iyetine me'mur hü-

130/1 dam // ve cariyelere mahsus olmak üzere bi'l-cümle köşk, sayfiye ve saraylarda hususî daireler yapılmış idi. Şimdiki halde Nasirüddin Şah'dan kalma hangi bir köşk ve saraya bakılırsa ilk nazarda göze çarpan işbu haram-hanelerdir. Sefahat-ı hümayunun hadd ve gayesi yok idi: Şahın sevgili bir hayvanı rical-i memlekete tefevvuk edercesine bir tertibata malik idi. Şöyle ki kendine mahsus dairesi, hademesi, karakolları, kâtipleri, arabaları, evamir ve ferâmini, afv ve kahrı olan huzur-ı mülukânede şefaathat etmek selahiyetine malik bulunan bir "Gurbe-i hümayunun", "Berber-hân" namında bir kedinin gebermesi üzerine ekdar ve âlâm-ı şehin şâhinin derece-i teessürü rivayat-ı ma'rufedendir. Bir başvekil kadar debdebe ve celale malik olan kedinin tabiblerin tedavisine rağmen telef olması üzerine şaha ârız olan dalgınlığın ancak "Meniçe" namında bir çocuğun muhabbeti teskin edebilmiştir.

Nasirüddin Şah'ın sefahatine misal olmak için "Gurbe-i hümayun" hikâyesiyle kifayet ediyoruz; sair sefahetlerinden bahse ise ne makalemiz ne de vaktimiz müsaittir. Fakat bu kadar bilmelidir ki devre-i Nasirî İran tarihinin en muzlim devresidir. Bütün İran'da şah ve her vilayette dahi o vilayetin şah-ı mutlakı olan derebeyleri tasavvura gelmeyen mezalim îka' ediyor, reaya dedikleri zahmet-keşleri abdi zer-hirid (köle) telakkî ederek istedikleri muameleyi esirgemiyor, istedikleri işkencelerin tatbikinde bir an tereddüd etmiyor idiler; kuvve-i teşri'iyye, icrâ'iyye ve kazaiyyeyi ellerinde bulunduran ve aynı zamanda da müllâk bulunan bu derebeyleri, bu şehzadeler, bu hanlar kendilerini nezü-b-illah halkın ufak bir rabbi gibi telakki ediyorlardı. Zaten onlar şahı "Zill-ullah" kendilerini de o "zili" dan bir parça addediyorlardı. Bu Allah gölgesi iddiasına kalkışanlar halkullahın başına cehennem ateşleri savuruyorlardı. "Biyar" dedikleri cebrî usul üzerine köylüleri kendi tarlalarında, bedava olarak, istihdam ediyor ve istedikleri

*) Bu ismin Bebir Han olması gerekir, Buradaki "Berber-hân" dizgi hatasından kaynaklanmış olmalıdır. (Naş.).

meşâkkda kendilerini kullanıyorlar idi. Bir çok derebeyliklerinde "hakk-ı bekâret" diye bir resm dahi var idi; ki bu resmin bazı hanlıklarda zıfâf gecesinden evvel han sarayına gidip bi'z-zat eda etmesi rivayeti mübalağalı olsa da, tâ son zamanlara kadar nakden eda edilmesi usulünün bir çok köylerde mevcut olduğu şekk ve şüpheden aridir. Bu yolda vaki' olan faci'aların te'sirâtı ve bazı uzak vilayetlerde bir takım bakayasî şimdi de devam ediyor ve her zaman "Kaçar"ların istibdadına la'netler okutturuyor.

* * *

İbtida-yı cülusunda mesarifinden fazla varidatı haiz olan İran hazinesini israf ederek, **Nasirüddin Şah**, bi'l-ahere memleketi satmaya teşebbüs etti. 1892 sene-i Miladisinde İran tenbaküsünü bir İngiliz kumpanyasının taht-ı inhisarına verdi. Ecnebilere verilmiş olan bu imtiyaz // ilk def'a olarak **Nasirüddin Şah**'a bir darbe indirilmek fırsatını teşkil ediyordu. Daimî surette makam-ı hükûmetle mübareze etmekte olan ruhaniyyun bu fırsattan istifade ettiler. O vaktin en nüfuzlu müçtehidlerinden olup *Bağdad* civarında vaki' *Samarra*'da sakin olan **Mirza Hasan Şirazi** hazretleri reji tenbaküsünün tahrimine fetva vermesiyle kumpanya aleyhine boykotaj i'lan edildi.

Mirza Hasan hazretlerinin fetvası bütün memlekete yayıldı. Bir yevm-i mu'ayyende bütün İran'da, ufak kasabalara varıncaya kadar, nümayişler oldu. Galyanlar (nargileler) terk edilip herkeste mevcut olan nargileler bir suret-i nümayiş-kârânede parça parça edildi, kırıldı. Şah bu nümayişlerin önüne geçmek istedi. Tahran ulemasından boykotajı tervec edenlerin başında olan **Mirza Hasan Aştıyanî**'nin nefyine irade çıktı. Bu irade üzerine ahali galeyana gelerek saraya hücum etti. Ser-bazların (askerlerin) müsellağ olarak mukabele ettiklerine bakmayarak heyecana gelen **Tahran** ahali saray muhafızlarıyla kanlı müsademelere devam ederek verdiği telefata rağmen ric'at etmedi. Şahı teh-

ditte bulundular. Bunun üzerine ma'hud imtiyazın feshini mübeyyin irade sadır oldu. Ahali ancak o zaman teskin edilebildi (1309 Hicri/1892 Miladî).

"Reji meselesi" diye meşhur olan bu vak'a İran tarih-i inkılabında hareket-i milliyenin ilk hatvesi gibi telakki ediliyor. Keyfiyet-i icrası bir takım desayis-i siyasiyyeden hâli kalmayan ve ilk nazarda bir feveran-ı taassub gibi nazara gelen bu vak'a bir çok nevakısıyla beraber mühim bir te'sir bırakmıştır. Bir kere istibdadın esasına darbe vuruldu. **Sultan Aziz** zamanında, Rus sefiri **İgnatiyev**'in alet-i desayisi olan sadr-ı a'zam **Mahmud Nedim**'in azlini istemek üzere saraya karşı hücum eden softalar vak'asına pek müşabih olan bu vak'a artık istibdadın pek de müthiş bir kuvvet olmadığını ezhana telkin etti ve bu suretle kanunhâhların teşvikat-ı siyasiyyelerini teshil ve netayicini tesri' etmiş oldu.

Burasını dahi nazar-ı tedkikten dûr tutmamalıdır ki mesele-i mezkûrede müçtehidlerin fetvasına böyle bir muvaffakiyet kazandıran sebep ahalinin mezalim-i Nasirî'den bıkmaması olmuştur.

Reji heyecanı, usul-i inkılabı bilmeyen, siyasî pîş-dârları mefkûd ve maktul olan bir millet-i mazlumenin kıyamı idi, ki esbabı kâmilen müheyya olaydı, daha me'mul bir netice verebilir idi, İran'ı sapmış olduğu tahrik-i inkırazdan o vakit bile inhiraf ettirirdi.

* * *

Reji vak'ası neticesinde müfuz-ı ma'nevîsinin kırıldığı ve mütalebe-i milliye karşısında ser-fürû ettiğine karşı **Nasirüddin**, ser-i tac-dârını bir kaç sene daha muhafaza edebildi. 1313 sene-i Hicrîsi, şah, tarih-i cülusunun ellinci senesini tek-mil etmek üzere idi. **Nasirüddin Şah** kendisinin // serir-i saltanatta hükm-fermâ olduğunun yarım asırlık sene-i devriyesini mutantan olarak ifa ettirmek istiyor idi. **Tahran** devair-i resmiyyesi jübile istihzaratı ile meşgul idi. İki def'a

Avrupa seyahati yaparak Avrupa tac-darlarıyla görüşen şah, bu kere, jübile ünvanıyla olsun, hükümdarları veyahud kendi namlarına gönderecekleri büyük elçileri pay-ı tahtta görmek istiyor idi. Fakat İran'ın ilk fedaîsi **Mirza Rıza Kirmanî**'nin attığı intikam kurşunu şahın bu arzusunu yüreğinde bıraktı. **Tahran** civarında vaki' **Şah Abdülazim** türbesine giderken **Mirza Rıza** tarafından atılan revolver kurşunu müstebidin son dakikasını teşkil eyledi (1313 Zi'l-ka'de) [18 Zi'l-ka'de 1313/1 Mayıs 1896].

Mirza Rıza-yı Kirmanî'nin ailesi *Kirman* valisinin mezalimine duçar olmuş, kendisi dahi **Tahran**'dan adalet ararken bir çok mağduriyetlere uğramış ve sonra meşhur seyyid **Cemaleddin Efganî**'nin huzurunu terk ederek, ondan gördüğü teşvikat üzerine, intikama karar vermiştir. **Mirza Rıza-yı Kirmanî**'yi kari'in-i kirama başka bir makale ile ta'rif edeceğiz.

İRAN TARİHÇE-İ İNKILABI*

-II-

151/2

İnkılab mütefekkirîn ve Muharrirleri

Şeyh Cemaleddin-Mirza Melkum Han-Mirza Ağa Han Kirmanî ve arkadaşları -Üç gazeteci -Mirza Abdurrahim ve Hacı Zeynelabidin

Nasirüddin Şah'ın bütün şiddet ve mezalimine rağmen memlekette bir fikr-i teceddüd ve inkılab perverde ediliyordu. Şah her ne kadar Bâbilik töhmetiyle halkullahı kestirmiş, kırdırılmış ise de fikr-i terakki-perverâneyi tamamiyle bitirememiş, onu ciddî ve fedakar mürevviclerden mahrum bırakamamıştı. Devr-i Nasirî'nin bütün zulmet ve kesafetlerine rağmen arasıra erbab-ı fikr ve deha birer şihab-ı sakıb gibi parlıyor ve üful ediyorlardı. Fakat bütün üfüllerine rağmen sitareler gitgide bollaşıyor, az çok sebat gösteriyor, İran-ı kadimin ufk-ı tarikine nur-i teceddüd saçıyorlardı.

Silsile-i makalatımızda ihtiyar ettiğimiz usul-i ihtisare nazaran biz bu "sitareler"den ancak İran inkılabına, efkâr-ı ahraranesine en ziyade icra-yı te'sir etmiş olanlarını kaydetmek, mücahedat-ı fikriyye ve hidemat-ı kalemiyyelerinin ehemmiyetlerini göstermekle iktifa edeceğiz.

* * *

*) *Sebilürreşad*, 14 Zi'l-ka'de 1330/11 Teşrin-i Evvel 1328/24 Ekim 1912, Sayı: 34(216), s. 151-153.

İran efkar-ı ahraranesinin ilk evvel meydan-ı mücahedeğe atılan mütefekkirlerinin başında Seyyid Cemaleddin Efgani⁴⁰ hazretleri geliyor.

Şeyhin ittihad-ı İslam fikri mürevviclerinden olduğu ma'lumdur. Bu fikrin son şeklinin müessisi addedilen Cemaleddin hazretleri Nasirüddin Şah zamanında iki def'a mabeyn-i hümayunda bir makam-ı bülehd ihraz eylemiş, hayalat-ı terakki-perveranesinden dolayı İran'dan tard edilmiştir. İlk teb'idini müte'akib Nasirüddin Şah Avrupa'da seyahat ettiği esnada müşarün-ileyhle Münih'de görüşmüş, kendisini makam-ı vekâlete ta'yin edeceğini va'd ile mevkib-i hümayunuyla beraber Tahran'a celb etmiştir [1889]. Şeyh ikinci def'a Tahran'a geldikten sonra tekrar nakz-ı ahd eden şahın gazabına uğramış ve katline irade-i şahî sadır olmuştur. İdamdan evvel tam ma'nasıyla üryan olarak Şeyh bir katıra bindirilerek Tahran sokaklarında teşhir edilmiştir. Fakat Fransa sefaretinin müdahalesi üzerine katlinden vazgeçilmiş, tekrar İran'dan teb'idi cihetine gidilmiştir [1891].

Memalik-i İslamiyye'de dâhilen kanunî ve adil birer hükümet te'sis eylemek, ecanibe karşı da müttehid ve mütefik bir âlem-i İslam vücuda getirmek gayesine fedakârane hizmet eden bu büyük adam, gerek İran'da, gerek// memalik-i Osmaniyye, Mısır ve Hindistan'da bir çok taraftar kazanmış idi. Fakat tarafdaranından ziyade -daha doğrusu tarafdaranından daha kuvvetli -düşmanları da türemiş idi. Bu düşmanlar sırasında Nasirüddin Şah, dolayısıyla Sultan Hamid olduğu gibi İngiltere devleti de vardı. Bu sonuncu düşmanın tazyiki yüzünden muhterem mücahid bütün dünyada rahat yüzü göremedi. İttihad-ı İslam fikrini tervic etmek üzere Arapça neşrettiği Urvetü'l-Vüska⁴¹ nam risale-i mevkutesi İngiliz hükümetinin ta'kibat-ı şedidesine ma'ruz kaldı; bundan dolayı Şeyh Cemaleddin gazetesini ne Mısır'da ne Londra'da ne de Paris'de neşredebildi. Mısır'da, Paris'de diplomatik vesilelerle maksadına dest-res oldu. Urvetü'l-Vüska'nın Paris'de 17. nüshasında tevkif edilmesiyle⁴² geniş bir nefes

çekmiş olan İngiliz hükûmeti Londra'da dahi Şeyh hazretlerini İngiltere hürriyet matbuatından tuhaf bir entrika vasıtasıyla mahrum edebildi. Şöyle ki: Bütün Londra'da hüruf-ı Arabiyyeye malik ve Arapça gazete tab'ına yararlık gösteren bir tane matbaa varmış. Seyyidin gazetesi de orda tab' edilmeğe mecbur. İngiliz hükûmeti matbaacıya hülul eder, "Urvetü-l Vüska tab' edilmemek şartıyla matbaaya külliyetli siparişte bulunur. Bu vesile ile İttihad-ı İslam gazetesi de ta'tile uğrar.

Bu mücahid-i bî-perva, hapislere, nefylere, tahkir ve işkencelere bakmayarak şayan-ı takdir bir metanetle kendi mesleğini ta'kib eylemiş, fikrinin tervecinde bir an tekasül etmemiştir. Hatta zindanlarda olduğu zamanlar bile, mesela Necef ulemasına yazmış olduğu gayet mü'essir bir hitabesini Osmanlı mahbeslerinin birisinden göndermiş. İşbu mektubunda şeyh, Necef ulemasını Nasirüddin Şah'ın istibdadı ile mübarezeyle, bu vesile ile de beyza-yı İslâmı muhafazaya da'vet etmiştir⁴³.

Cami'ü'l-Ezher'de ıslahat yapıp ulum-ı cedideyi oraya ithal eden Nasirüddin Şah'ın katili Mirza Rıza-yı Kirmanî'yi teşci kılan, Mösyö Renan'ın *İlim ve İslam* nam konferansına mukabele ederek mu'arızının; "Bu şeyhî görünce İslam bahar-ı temeddününün *İbn-i Sina* gibi şükûfeleri piş-i çeşmimde tecessüm ediyor" yollu kıymet-dâr bir ihtiram ve takdirine mazhar olan, bi'l-cümle asarında büyük bir İslam memalik-i müttehidesi ve cihad-ı umumî gayesini ateşin bir surette ta'kip eden bu İslam mücahid-i a'zamı, Nasirüddin Şah'ın katlolunması üzerine İran hükûmetinin tahriki ve Sultan Hamid'in; "Şahu katlettiren bir adam saltanatı da katlettirir" korkusuyla içirtmiş olduğu "kahve-i şehadetle" meydan-ı mübarezededen çekilip da'vet-i Hakka lebbeyk-zen-i icabet olmuştur. (1314 Hicri) [9 Mart 1897]⁴⁴.

Seyyid her ne kadar "Efganî" diye, meşhur ise de an-asl İran'da *Hemedan* kazasında vaki' *Esed-âbâd* karyesindedir.

* * *

152/2

İran efkâr-ı münevvere erbabına ruh-ı isyan ve inkılab nefh eden, Seyyid Cemaleddin'î Mirza Melkum Han⁴⁵ gibi muharrir-i siyasî ta'kib etmiştir. Mirza Melkum Han, *İsfahan*'da vaki' *Culfa* kasabası Ermenilerinden ihtida etmiş olan Ya'kub'un oğludur. Mirza Melkum Han daha ameli, daha yakın ve daha kabil-i tatbik bir emel yolunda meydan-ı mücahede ve mübarezeye atılmış da memleketin kavanin-i mazbutaya muhtaç olduğunu kendisine has olan sade, tekellüfsüz, ulvî bir tarz-ı inşa-yı nevinle neşr ve beyana başlamıştır.

Mirza Melkum Han farmasonların teşkilatına karîb "*kanun-hâh*"lardan müteşekkil bir cemiyet-i hafiyeye dahi tertib etmiştir. Cemiyet-i mezkûrenin ismi *Âdemiyyet* olduğu gibi a'zasına da *Âdem* lafzı itlak olunurdu. Cemiyet nizamnamesi olmak üzere Melkum Han tarafından Usul-i *Âdemiyyet* diye bir risale de kaleme alınmıştır.

Mirza Melkum Han asar-ı müte'addidesi, ve *Kânun* ruznâmesiyle İran'da herkesten ziyade bir fikr-i siyasî uyardırdığı halde, gayet diplomat bir adam olduğu için o derece mabeynin kahır ve gazabına duçar olmayıp her vakit devlet me'muriyetinde ve ekseriya siyasî me'muriyetlerde bulunmuştur. Şöyle ki, *Berlin Kongresinde* İran meb'usu olmuş, uzun müddet, *Londra* sefaretini işgal eylemiş ve nihayet dört sene evvelisi *Roma* sefiri olduğu halde vefat etmiştir.

Mirza Melkum Han İslam elifbasının ıslahıyla da uğraşmıştır. Kendisi icad etmiş olduğu elifba ile nümune olmak üzere bir kaç kitap dahi bastırmıştır. Elifbasını vaktiyle Osmanlı devletine dahi takdim etmiş, bu hususta imtiyaz talep eylemiş, fakat *Encümen-i Maarif* tarafından reddedilmiştir.

Fars muharrirîn-i ahiresi arasında Mirza Melkum Han tarz-ı inşaada müceddid addedilip nesr-i Melkum numune-i imtisal olmuştur. Melküm Han meaniyi, seci' ve kavafiye

fedâ edip, efkâr mübalağa, elfaz-ı müselsel içinde boğan dehşetli bir inhitata ma'ruz kalan nesr-i Farisiyi ale'l-âde ihya etmiştir. Kısa cümleler, mübalağasız, sade mukayese ve teşbihlerden ibaret olan Melkum Han inşası İran gençlerince en makbul, en müstahsen, en mü'essir bir tarz-ı tahrir ve beyandır.

Bu tarz-ı nevin-i dil-pesendle yazmış olduğu Politik-i Devleti, Tanzimat, Şeyh ve Vezir gibi asarı İran mütefekkirin, muharririn ve inkılapçılarına icra-yı te'sir etmiştir.

* * *

Fikr-i inkılabın en dehşetli, en ateşin mü'essirlerinden biri de âdât ve ahlak-ı rezilenin, evham ve hurafatın, din namına icra olunan maskaralıkların, manî-i terakki ve te'ali olan akidelerin münekkîd-i bî-amanı, Mirza Ağa Han Kirmanî⁴⁶ cenaplarıdır.

153/1 Mirza Ağa'nın ateşin bir ruh-ı pür-feveran-ı inkılabla yazılmış olan // asarından yalnız İran tarihine ait manzum ve mensur birer kitabı ahiren tab' olunmuşsa da sair asar-ı münekkîdânesi bu vakte kadar tab' edilmemiştir. Zira şerait-i mevcude-i ahlakıyyenin tahammül edemeyeceği bir şiddetle yazılmıştır. Ma'a-ma-fih, gayr-ı matbu' olduğu halde istinsah edilerek elden ele gezen nüshaları tenbih-i efkara az hizmet etmemiştir. Bu kadar cesurane yazılan asardan menfa'atten ziyade zarar geldiğine kesb-i kanâ'at edenler varsa da, Mirza Ağa Han'ın azamet-i ruhunu ve icra etmiş olduğu te'sirini inkâr etmek güçtür. Din namına icra olunan maskaralıkları tenkidden ibaret olan Sad Fasıl'ı ile millî hikâyeler ve romanlardan ibaret olan bir kaç eserini okumaya muvaffak oldum da öyle bir cesaret, öyle bir ruh-ı inkılab ve isyanı takdir etmemek elimden gelmedi.

Mirza Ağa Han Kirmanî güzel bir nâsir olduğu kadar iyi şairdir de, kasaid-i vataniyyesi kısmen matbu'dur. Bu kasidelerinin birinde bir saika-yı dûr-bînâne ile, şair, İran'ın bugünkü felaketini o zaman bile görmüş demiştir ki:

"Be İran mebâd ançınan râz-i bed
 Ki kişver be bigânegân ufted
 Ne hâhem zemâni ki in nov arus
 Bî ufted be zir-i cevânân-ı Rus
 Bigiti mebâd ânki: in huridîs
 Şeved hemser-i lordi İngilizis."

(Ülkenin yabancılarm eline düştüğü kötü günü İran görmesin. Taze gelinin (İran'ın) Rus gençlerinin eline düşmesini hiç bir zaman istemem. Bu huriye benzer gelinin İngiliz bir lordun karısı olduğu günü Allahı göstermesin!)*

Nasirüddin Şah'ın katlini müte'akip İran Dersa'adet sefiri Alaü'l-Mülk'ün tavassutuyla Mirza Ağa Han Kirmanî ve iki arkadaşı (Hacı Mirza Hasan Tebrizî ile Şeyh Ahmed Ruhî) Sultan Hamid hükûmeti tarafından İran hükûmetine teslim edildiler ve tahte'l-hıfz Tebriz'e gönderildiler. Sonra veliahd-ı saltanat (şimdiki şah-ı mahlû) Mehemmed Ali Mirza'nın emri üzerine bu üç mücahidi şehit ettiler (1314 Hicri) [1897].

Bu üç arkadaş tûl müddet İstanbul'da ikâmet etmiş ve kâtiplikle geçinmişlerdir.

Hacı Mirza Hasan Han ile Şeyh Ahmed Ruhî'nin gayr-ı matbu' olmak üzere bir çok eserleri vardır. Bunlar da Mirza Ağa Han'ın asarı gibi ahlakiyyata dair olup mezalim-i istibdadı tenkid yolunda yazılmıştır.

* * *

Bunlardan daha mu'tedil, fakat daha mü'e'ssir olmak üzere diğeri bir kısım muharririn de vardır, ki fikr-i teceddüd ve inkılaba pek çok hizmetler etmişlerdir. Bunlar meyânında gazeteci olarak üç kişi vardır: Biri Hindistan'da Kalküta'da neşrolunan Farisice Hablü'l-metin⁴⁷ gazetesi sahibi Cemaleddinü'l-Hüseynîdir. Bu zat İranilerce en ziyade okunan sahib-i azm ve sebat muharrirlerdendir. Yirmi seneden beri neşretmekte olduğu haftalık Hablü'l-metin'i ile İran'da iyi bir cereyan vücuda getirmiştir. İran ahrarının ekserisi Hablü'l-metin'den mülhem olmuş, fikr-i meşrutiy-

*) Bu tercüme tarafımızdan yapılmıştır. (Naş.).

yeti ondan öğrenmişlerdir. Hal-i hazırda Farsça neşrolunan gazeteler // meyanında **Hablü'l-metin** en eski bir gazetedir. Şiddetli bir ittifak-ı İslam taraftarıdır.

Vaktiyle Dersa'adet'te neşrolunan **Ahter**⁴⁸ gazetesiyle Mısır'da çıkan **Perveriş**⁴⁹ gazeteleri dahi İran devr-i intibahının birer âmil-i mü'essiri olmuşlardır. **Ahter**'i Tebrizli **Mehemed Tahir Bey**, **Perveriş**'i ise **Mirza Mehemed Ali Han Perveriş**⁵⁰ hazretleri ziverlerdi. **Mehemed Tahir Bey**'in gazetesini **Sultan Hamid** kapattı. Bu zat şimdi de Dersa'adet'te bulunuyor; vaktiyle de *Osmanlı Encümen-i Maarif*nin a'zalarından idi. **Mirza Mehemed Ali Han Perveriş** ise vefat etmişlerdir. Merhum gayet sehhar bir kaleme malik olup inşa'da erbab-ı iktidardan, sebatta eshab-ı metanetten sayılır. Vatanın mazlumiyyetini, istibdadın kasavetini, İran'ın ihtişam ve satvet-i tarihiyyesini tasvir eden bir çok güzel parçaları vardır, ki erbab-ı zevkin hafızalarında menkuştur.

* * *

İran inkılabına icra-yı te'sir eden muharrirîn ve mütefekkirîn tedkik olundukta iki zat dahi müdekkikin nazar-ı dikkatini celb ve kendilerine karşı insanda bi-hakkın bir hiss-i tebcil ve ihtiram tevlid ederler. Bunlar da Tebrizli **Mirza Abdürrahimzade**⁵¹ ile Meragalı **Elhac Zeynelabidin**⁵² hazretleridir. Birincisinin **Kitab-ı Ahmed** veya **Sefine-i Tâlibî**, ikincisinin **Seyahatname-i İbrahim Bey**'i son yarım asırdaki İran edebiyatının şahkârını teşkil ederler. Bu iki kitap İran'da asar-ı cedideden en ziyade okunan eserlerdir. **Kitab-ı Ahmed** musahabe yollu yazılmış ulum-ı muhtelifeden ma'lumat-ı ibtidaiyeyi gayet selis bir tarz-ı beyanla ifade eder, seville seville okunur. Ta'lim ve terbiye nokta-i nazarından büyük bir kıymeti haiz olan bu kitap İran'ın sebab-i tenezzülünü, memalik-i ecnebiyyenin hikmet-i terakisini vazih delillerle gösteriyor. **Kitab-ı Ahmed**'i okumamış bir İranlıya az tesadüf edersiniz. **Seyahatname-i İbrahim Bey** ise roman-vârî yazılmış bir eser-i kıymet-dârdır. İran usul-i istibdadını, cehaletini, fesad ahlakını san'atkârane bir surette

tenkid eder ve Avrupa usul-i idaresi kabul olunmayınca İran'a necat olmadığını şekk ve şüpheye meydan bırakmadan kari'lerine hissettirir. Devr-i istibdadda İran'a duhulu memnu' idi. Fakat memnu'iyetine rağmen kitabı az kimse okumamıştır.

Gerek Abdurrahim Efendi, gerek Hacı Zeynelabidin Efendi iki sene evvel birincisi *Kafkasya*'da vaki' *Teymurhan-Şura* şehrinde, ikincisi de *Dersaadet*'te bu dar-ı fenaya veda' eylemişlerdir.

Abdurrahim Efendi'nin, Kitab-ı Ahmed'den başka ilm-i hey'ete, hikmet-i tab'ıyyeye, içtima'ıyyat ve tarihe ait sair eserleri de mebzuldur.

Tabi'î İran devre-i inkılabının mütefekkir ve muharrirleri yalnız bunlar değildir. Fakat biz, en meşhurlaruu zikrettik.

İRAN TARİHÇE-İ İNKILABI*

-III-

168/1 *Devr-i istibdadda me'murîn ve nizam-Me'muriyet ticareti ve tevlid ettiği haksızlıklar-Nefersiz zabıtlar, alaysız miralaylar-İran Kazak livası.*

169 Vakayî-i inkılabiyyenin tafsiline girişmezden evvel kable'l-meşrutıyyet İran'da hükûmet-i müstebidenin ne gibi bir halde olduğunu muhtasaren olsa da kari'lerimize anlatmayı faideli bulduk. Bu hususta // vereceğimiz ma'lumattan muhtemelen kari'lerimizce İran ah-rarının ne gibi bir usul-i idare aleyhine isyan ettikleri anlaşılacaktır.

213 numaralı Sebilürreşad'da İran'ı ta'rif ederken İran hükûmat-ı sabıkasının "lâ yüs'el amma yef'al"ın tam ma'nasıyla bir hükûmet-i zalime olduğunu beyan eylemiştik. Şimdi ise bu hükûmet-i zalimede me'murîn-i mülkiyye ve askeriyenin keyfiyyet ve selahiyyetlerine ait bir takım ma'lumat vermek isteriz:

Avrupa milletlerinin az çok Avrupa usul-i idaresiyle tedvir olunan Avrupalı olmayan diğer memleketlerin bildikleri teşkilat-ı idariyye İran devre-i istibdadına tamamiyle yabancı bir keyfiyyet idi. Burada ne yazılı bir kânun ne de mu'ayyen bir usul ve nizama tabî tutulan memurîn var idi. "Bürokratizm" dedikleri şeyden İran'da bir nümune bulamazdınız. Müstebid İran'daki me'murîn-i devlet sadra-

*) *Sebilürreşad*, 21 Zî'l-kade 1330/18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912, Sayı:35 (217), s.168-170.

zamdan, vüzeradan tutarak tâ küçük köy amirlerine kadar hepsi birer müstecirler idi. Makam-ı vezaret, hükûmet ve diğer me'muriyetler liyakat ve sebk-i hıdemat üzerine müstenid olmayıp müzayadeye çıkarılıyor, her kim fazla verirse o ta'yin olunuyordu. Bu usul her ne kadar resmen ilan olunmuyor idiye de fi'ilen tatbik ediliyor, bir çok te'amül ve sevabıka nazaran ayrı ayrı me'muriyetlerin mikdar-ı takdimisi ta'ayyün ediyordu. Her bir mevadd-ı ticariyye gibi takdimilerin piyasasında da terakki ve tenezzül keyfiyeti vuku' buluyordu.

Vüzera, hükkam ne kadar resmen ferman-ı şahî üzerine ta'yin olunuyor idiye de, hakikatte bunlar verdikleri para mukabilinde sadrazamın tecvizi üzerine me'muriyetlerini satın almış oluyorlar idi.

Tabi'i bir çok rakiplere karşı müzayedeyi kazanmış olan bir vezir hasaratının nerden tazmin edileceğini biliyordu. Vezir tarafından ta'yin olunacak valiler, hakimler ve sair me'murlar dahi memuriyetlerini "takdimî" mukabilinde almak mecburiyetinde idiler. Demek ki vezir aldığı satıyordu. Ve her tacir gibi zararına satmıyordu. Sonra bir vilayetin valiliğini almış olan vali makarr-ı hükûmetine geldikte kaza, kasaba ve köy me'muriyetlerini müzayedeye koyuyor, harrac ediyordu. Tabi'idir ki en sonra bütün bu ticaretlerin acısını zavallı "ra'iiyyet" denilen ahali çekiyordu. Amirine takdim etmiş olduğu meblağ-ı muayyen mukabilinde vilayeti ahaliyle beraber satın almış olan me'mur ahaliyi soymaya başlıyordu. Bu suretle seneden seneye ahali üzerine tahmil olunan vergiler çoğalıyor idi.

Böyle bir usulün şanından olan zulm, ta'addî-i irtişa had gayesini buluyordu. Mahallî me'murların zulmünden vuku' bulan şikâyetler merkezî me'murlar, vezirler, hatta şahlarca bile nazar-ı itinaya alınmıyordu. Alınmak da kabil değil idi. Çünkü ahalinin menafi'i gözetilecek olursa artık kimse vali olmak üzere külliyetli para vermez, toptan me'muriyyet satan // "tüccar"lar da ziyan ederlerdi. Muayyen bir müddet için muayyen bir eyaleti icare etmiş olan valinin

müddet-i icaresi inkıza ederse, yahud vezirin, şahın gazabına uğrayarak azl olunursa, diğer bir valinin ta'yiniyle sabık vali tarafından ta'yin olunan bütün me'murlar yeniden te'min-i makam etmek, yani yeni müzayedeye dahil olmak mecburiyetinde idiler. Buna göre de her bir me'mur kendisini muvakkat addederek fırsattan bi'l-istifade mümkün olduğu kadar fazla para toplamaktan başka bir şey düşünmüyordu. Valiler, hakimler te'min-i makam üzere eyalet ve vilayetlerce ta'yin olunan vergilerin miktarını tezyid etmeğe gayret ediyorlardı. Her bir vilayetin resmi vergisi olan "*maliyyat-ı divanî*"sinden başka bir de "*tefavüt-i amel*" namıyla, gayr-ı resmî vergisi var idi. Bu gayr-ı resmî olan tafavüt-i amel yıldan yıla tezyid ediyordu. Hatta bir çok merakizde tafavüt-i amel asıl vergiyi kat kat geçiyordu. Tafavüt-i amel isminden de anlaşıldığı gibi bir valinin takdim etmiş olduğuyla diğer bir valinin takdim ettiği aidat-ı mahalliyenin tafavütünden ibaret idi. İlan-ı meşrutiyetten sonra "*maliyyat-ı divanî*" ve "*tefavüt-i amel*" namıyla vergi usulünde mevcut olan bu süna'iyet kaldırılarak vergiler tevhid edildi.

İşbu muhtasar teşrihten anlaşılacağı vechile İran müstebidlerince idare-i memleket ancak celb-i nukuddan ibaret idi. Ama celb-i nukud, milleti sefil bırakacakmış, hukuk-ı beşeriyeden tecrid edecekmiş, bunları nazar-ı itibara alan yok. Milleti sefil bırakmak belki de bir siyaset ve hikmet-i hükümet iktizasından idi. Kacar hanedanına mensup şahlardan birisinin "*bizim idame-i hükümet etmemiz için on evin bir ekmeğe muhtaç olması pek muvafıktır*" dediği pek meşhurdur.

İşte bu iktidarları fazla para vererek me'muriyet alan rical-i devletin bütün maharetleri mümkün olduğu kadar ahaliyi fazla soyabilmekten ibaret idi. Gaye bu olduktan sonra erbab-ı miknet ve servetin kendi mülkiyetlerinden emin olmaları lazım geliyordu. Hakikaten de öyle idi. Muhtelif bahanelerle itham olunan tüccarın emlak ve nukutunun zabt ve müsadere edildiği vakayi-i ruzmerreden olduğu gibi en hafif mücazat da müsadere-i emvalden ibaret idi.

Bu hususta yalnız ahali değil, me'murlar dahi haiz-i emniyet değil idiler. Küçük bir me'murdan büyük bir valiye kadar herkes bir dakikada kendisinden kuvvetli birisinin gazabına uğrayabilmek korkusuyla lerzan idi. Hatta sadrazamların bile bu hususta emniyetleri yok idi. Çok olurdu ki, onların şah tarafından emlaki müsadere ediliyordu ve bütün imtiyazları ellerinden çıkıyordu. Hülasa herkes daha kuvvetlisine eziliyor, daha zayıfını eziyordu. Bunun neticesinde İran müdhiş bir takım fecayî ve mezalime sahne oluyordu.//

170/1 Me'muriyetin ve usul-i idarenin böyle bir esas üzerine te'sis ve vergilerin böyle zalimâne bir tarzla istifâsı ahali beyninde, efkâr-ı umumiyede hükûmete karşı adavetkârâne bir his tevliid eylemişti. İraniler meşrutiyetten evvel hükümlerme olan hükûmeti, hükûmet-i zalime ve gayr-ı meşru'a, devlet me'murlarını da zalameden addederlerdi. Devlet vergilerini mümkün oldukça vermemek vezaif-i mezhebiyyeden sayılırdı. Böyle bir telakkiyi Şi'a ulema-yı mezhebiyyesi bi'l-iltizam tervic ediyorlardı. Ahali beyninde "iyi insan me'mur olmaz" diye zebanzed olan darb-ı mesel zihinlerde rüşuh bulmuş idi.

Memleketin umur-ı askeriyyesi de iyi bir halde değildi. "Takdimî" vatanın müdafaa-yı hukuk ve hududuyla muvazzaf olan bu kuvveti de alt üst etmekte idi. Nasirüddin Şah'ın evail-i saltanatında İran askeri Avusturya'dan celb olunan zabitan vasıtasıyla tanzim olunmuş Avrupa-varî bir nizam teşkil olunmuş idi. Sonraları Kamran Mirza'nun sipehsalarlığı zamanında takdimî usulü buraya da girdi. Zabıtlar artık liyakatları ve sabıka-i hizmetleri üzerine değil, takdim ettikleri para mukabilinde rütbelere ta'yin ve terfi' olunuyorlar idi. Hazine-i devletten kağıt üzerinde mevcut bulunan yüz bin kişilik bir ordunun bütün mesarifi ahz olunuyor, fakat hakikatte ise neferlerin adedi günden güne tenakus ediyordu. Çünkü aidat-ı resmîsinin bir kaç mislini takdimî veren zabıt kendisini ızrar etmemek için neferlerin aded-i hakikisini aded-i resmîsinden azaltmak mecburiyetinde idi. Ve bu suretle

mesela hazine-i devletten bin neferin maaşını alan bir bin-başı hakikatte ise bir nefere malik değil idi: Neferlerin şehriyyesini zabitler vermiyor, kendileri der-cüb ediyorlardı.

Sonra iş, o raddeye gelmişti ki: Harbiyye Nezareti nizamî rütbeleri harraca çıkarmış, bir çok rütbeler satmış idi. Öyle ki memalik-i mahrusa-i İraniyyede nefersiz zabitler, alaysız miralayların hadd ve hesabı yok idi. Bir fevc (tabur) in kumandanlığını almış olan bir sahib-i mansıb (zabit) ölür ise tabur babasının malı imiş gibi, kumandanlık irsen veled-i ersedine intikal ediyor idi. Kumandanları beşikte olan taburlar var idi. Resm-i geçid taklidleri yapılırken bülüğa ermeyen zabitlerin taburlar, bölükler başında bulunduğu görülüyordu. Eski zamandan beri rütbelerini muhafaza eden bir çok "Emir-i tümenler", "mirpençler" şimdi de vardır. Emir-i tümen on bin askerin emiri demektir. Asr-ı Nasirüddin Şahîde resmen yüz bin asker mevcut idi. Bu suretle bütün İran'da ondan ziyade emir-i tümen olmamak lazım gelirken ihtimal ki böylelerinin sayısı yüzden de fazladır. Hele beş bin askerin emiri addedilen mirpençler belki beş yüz kadardır. Daha aşağı rütbeli zabitleri sayacak olursanız neferden ziyade zabit bulursunuz. Belki de mevhum bir nefere beş zabit gelir.//

170/2 İşte menafi'-i hasise-i şahsiyyeden dolayı böyle müdhik bir dereke-i rezalete indirilen İran nizamı her kısım meza-yaya veda' ediyordu. Nukat-ı askeriyyede mevcut olan kal'alar, istihkamlar, toplar her sene hazine-i devletten tahsisatları alındığı halde harab oluyordu. Toplar çürüyor, zahireler bitiyordu.

* * *

Nasirüddin Şah, Avrupa'ya seyahat ettiğinde Kafkasya'da Ruslar tarafından kendisine icra' olunan resm-i istikbalde Rus-Kazak alayı bir resm-i geçid yapmış, şahın hoşuna gitmişlerdi. İşte Kazakların kıyafet-i zahiriyyesinden hoşlanan şah, hemen bütün ricaliyle müzakereye girişir ve

Rus hükûmetiyle akdettiği bir mukavele-name mucibince Rus zabitleri Tahran'da bir "*İran-Kazak alayı*" teşkiline başlıyorlar. Tahran'ın merkezinde vasi' bir meydan Kazak alayına tahsis olunuyor. Büyük bir kışla yapılıyor. Rus kumandanı, Rus muallim zabitleri taht-ı kumandasında teşkil olunan bu Kazak alayı İran'ın yegâne ve muntazam kuvve-i askeriyyesini teşkil ediyor. Fakat Rus zabitanı taht-ı terbiyesinde teşkil olunan bu kuvve-i askeriyye bi't-tabi'i İran'ın merkezinde bir ecnebi müessese-i askeriyyesinden başka bir şey olamıyor. Bu husus tarih-i inkılaba ait vereceğimiz yegâne kuvve-i manzume-i askeriyyeyi işbu Rus İran Kazakhanesi teşkil etmektedir.

İran-Kazak alayının ta'rifi ayrıca bir makaleye muhtaç olduğundan bu kere bu kadarla iktifa ediyoruz.

İRAN TARİHÇE-İ İNKILABI*

-IV-

MUZAFFERÜDDİN ŞAH DEVRİ:1

İsrafat-İstikrazat-İmtiyazat

Nasirüddin Şah'ın katlini müte'akib İran an'ane-i hanedanîsinden olmak üzere Tebriz'de bulunan veli'ahd-ı saltanat Muzafferüddin Şah kemal-i sür'atle hareket ederek payitahta geldi. Ve 1313 sene-i Hicriyesinde Zi'lhicce ayının 25'inde tahta cülûs eyledi.

Nasirüddin Şah devrini İran'ın en mezalimkâr bir devr-i tarihîsi diye tarif ettik. Muzafferüddin Şah devri teslim etmelidir ki o kadar zulm ve vahşete mazhar olmadı. Fakat bu devir dahi İran tarihinin en sefil günlerini teşkil eder. Fi'l-hakika Muzafferüddin Şah'ın devr-i saltanatı İran'ın en sefil bir devr-i inhitatıdır denilse haksızlık olmaz.

Bedenen alil, idare-i şahsiyyeden mahrum olan bu zavallı şah oldukça müsrif ve laubali idi. Hazine-i devlette mesarifatin üç misli bir varidat bile olsaydı yine şahın israfatına gelemez idi. Nasirüddin Şah'tan sonra, böyle müsrif bir ele geçen İran hazinesinin hali düşünölsün. İran maliyesi Muzafferüddin'in bir aylık israfatına devam edemez idi.

Muzafferüddin Şah'ın israfat-ı lakaydânesini musavver pek mebzul ve meşhur olan hikâyelerden birkaçını dinleyelim:

*) *Sebilürreşad*, 28 Zilkâ'da 1330/25 Teşrin-i Evvel 1328/7 Kasım 1912, Sayı: 36 (218), s. 192-193.

Zat-ı şahane ba'zen devleti mücevheratın mahfuz bulunduğ u daireye gider orada giranbaha inci hokkalarını mu'ayene ederler idi. Çok def'a böyle merakı da mabeynciler tarafından tahrik ediliyordu. Mabeyn hilekâranu tarafından kasden çürük iplere dizilmiş olan inci sübhaların zat-ı mülûkânece saçılan daneleri[ni]* ise Şah, iki parmağı arasına alarak "Bu senin, bu senin, bu da senin" diye ma'iyetindekilere atıyor, sıçratıyordu.

Sadrazam tarafından kendisine senevî 30 tümen tahsis etmek üzere kaleme alınan ferman suretinin imzasını bekleyen bir memura zat-ı şahanelerinin; 30 tümen fazladır ayda 10 tümen alacaksınız diye bir "kiyaset-i maliye" ibraz ettikleri de meşhurdur.

Bu kabil laubaliyane israfatın masalları hadsiz hesapsızdır. Bir def'a da hoşuna giden bir çocuğa kasr-ı hümayunlarından en alasının itasını havi bir fermanını zamanın sadrazamı vaktinde yetişerek yırtmıştı.

Merhum, müsrif olduğu kadar halim idi de. Fermanlarının yırtılmasına, o emrinin icra edilmemesine kızmaz idi. Her istenilen şeyi // vermeye müheyya olduğu gibi, her istediğinin de mutlaka sûret-pezir olması kaydında değil idi.

Muzaferüddin Şah'ın şu iradesizliği ve israfından bi'l-istifade etrafında olan tama'kâr ve hain rical-i devlet bedava servet sahibi olmak arzusuyla şahı daima bezl ü israfa teşvik eder ve nukud-ı devleti bir suret-i haydudânede yağma ederlerdi.

* * *

Müdhiş bir surette israf olunan hazine-i devlet artık hevesat-ı mülûkâneye tahammül getirecek halde değil idi. Halbuki para lazım idi. Mabeynciler para tahsili için yol aradılar. Kendilerince külliyetli bir para menba'ı buldular:

* Kelime "daneleri" şeklinde idi. Tarafımızca bu şekilde düzeltilmesi uygun görüldü. (Naş.)

İstikraz. İşte ilk def'a olarak 1900 sene-i Miladîsinde Rusya devletinden 22,5 milyon rublelik bir istikraz yapıldı.

Saray ihtiyacatından bi'l-istifade Rus diplomasisinin teşviki üzerine icra olunan bu istikraz:

1- Ruslar'dan ma'ada diğer devletlere borçlu kalmamak üzere "reji meselesinden" İngiliz kumpanyasına varid olan hasaratın tazmini için işbu istikrazdan 2 milyon tümenin İran hükûmetince tediyesi.

2- İstikraz-ı mezkûrun 75 sene zarfında tediye edileceği, on seneye kadar tediye olunmadığı takdirde, işbu karzın tediyesinden evvel başka bir devletten İran hükûmetinin istikraz yapamayacağı.

3- Fars eyaleti ile Basra körfezi limanlarından başka bütün İran gümrüklerinin aidatının doğrudan doğruya Rus bankasına gideceği ve müddet-i istihlakı 75 sene olan istikrazın takasit-i seneviyesi çıkarıldıktan sonra fazla aidatın İran hazinesine iadesi.

4- Mezkûr gümrüklerin aidatı istikraz-ı ma'hudun takasid-i seneviyesini ödemeyeceği takdirde İran gümrüklerinin Rus kontrolü tahtına alınacağı; bununla maksad hasıl olmazsa gümrüklerin Rus tarafından idare edilmesi... gibi haysiyet-şiken şerait üzerine akd edilmiştir.

Bu istikrazı müte'akib 1902'nci sene-i Miladiyesinde aynı şeraitle 10 milyon ruble diğer bir istikraz dahi akd edildi.

Bu da kâfi gelmeyerek bir kaç sene sonra mütevaliyen 1904 senesinde 190.000, 1905 senesinde de 100.000 ki, mecmu'u 290.000 İngiliz lirası %6 ile İngiliz Hindistan Hükûmeti'nden istikraz edildi. Hazar Denizine dökülen Şimalî İran enharının sayd-ı mahîsi inhisarını edinmiş olan Rus kumpanyasının hakk-ı imtiyaz olarak İran hazinesine tediye etmekte olduğu aidat-ı seneviyesi, o kâfi gelmezse *İran Posta ve Telgraf İdaresi'nin* aidatı, o da kâfi gelmezse Fars eyaleti ile İran cenubî limanları gümrükleri dahi bu istikrazlara karşılık tutuldu. Halbuki Rus balıkçı kumpanyasından alınan para karşılık teşkil etmek için // balığın ma belag kifayet edecek derecede idi. Fakat İngiliz dûr-bînliği

sayesinde mezkûr mukavelede kaydettirilen “*kâfi gelmezse*” kaydı tam ma’nası ve bütün kuvvetiyle icra-yı te’sir etmektedir. Mukaveleyi imza eden İran “*Rical ü siyasiyyunu*”nun ihtimal ki ma’nasız telakki etmiş oldukları “*kâfi gelmezse*” şimdi İran hükûmetini menba-ı mezkûreyi diğer bir istikraza karşılık göstermekten men ediyor. İngilizler menabi-i mezkûre bizim istikrarımıza karşılıktır diye protesto ediyorlar.

Resmen akd olunan işbu istikrazlardan başka **Muzafferüddin Şah** zamanında diğer suretlerle dahi istikrazlar akd edilmiştir: Hesab-ı cari olarak İngiliz bankasından (Bank-ı Şehinşahi) % 9’la 700.000 İngiliz lirası. Rus bankasından (Bank-ı İstikrazi) sahte ve battal hesaplar dahil olduğu halde 10 milyon ruble. Bunlardan ma’da İran teb’ası tüccarından dahi hadd ü hesabı nâ-malûm bir çok şahsî istikrazlar edilmiştir.

Memleketin istiklalini tahdid, haysiyetini tenkis, şeref ve namusunu ihlal ile tahsil olunan bu paralar, heman eğlencelere sarf edilmiş gitmiştir. Şöyle ki: Avrupa seyahatinde pederi **Nasrüddin Şah’ı** taklid eden **Muzafferüddin Şah**, resmen akd ettiği üç istikrazdan gelen paraları üç Avrupa seferinde israf eylemiş, bitirmiş idi.

Mu’asırları olan muharrirîn-i mediha-seradan bazıları gerek **Nasirüddin**, gerek **Muzafferüddin Şahlann** seyahatlerinin Avrupa temeddüdünün İran’a celbi için vaki olduğunu iddia etmişlerse de bi-tarafâne yürütülen tahkikat-ı tedkikat-ı tarihiyye şu taclı seyahatlerin tuhfe olarak İran’a getirdiklerinin çocuk oyuncağı bir takım lüzumsuz şeylerden hariç bir şey olmadığını teslim etmekten başka bir hüküm veremez.

* * *

İstikrazlarda ta’kib olunan “*siyaset-i maliyye*” diğer hususatta da cari’ idi. Devleti bu ağır ve haysiyet-şiken şeraitlerin akd olunan istikrazlara ma’ruz edecek kadar za’f-ı malîye duçar eyleyen **Muzafferüddin**, para bulmak siyaseti nokta-i nazarından şerait-i muzırrayı havi bir çok imtiyazat

dahi i'ta eylemiştir. Bu hususta hatta pederi Nasirüddin Şah'ı da geçmiştir.

Ancak 75 sene sonra İran'a teslim edilmek şartı ile inşa olunan "Enzeli-Tahrân" yolu, keza 99 sene müddetine ita olunan Culfa-Tebriz şosesi imtiyazını Ruslara veren, İran'da demiryol inşa edilmemek için Nasirüddin Şah'ın vermiş olduğu ta'ahhüdü bir 10 sene daha temdid kılan düşmen-i muharebimiz bulunan Karadağ mesaha-yi sathiyesi kadar bir araziyi şamil Azerbaycan vilayetlerinden Karadağ'da mevcut bi'l-cümle me'adinin hakk-ı istifadesini vilayet dahilindeki ormanların ve enharın istifade edilebilmesi şartıyla Ruslara tevdi'eden; Rusları // İngilizlere karşı ihraz-ı muvaffakiyyet ettirmek kasdıyla İran emtia-yı ticariyyesinin bile zararına olarak İran gümrük reisi Belçikalı Mösyö Naus'un tertip eylediği "Rus-İran gümrük tarifesi" gibi bir çok İran menafi'ine muzırr olan mu'ahedatı imzalayan Muzafferüddin Şah olmuştur.

Yine Muzafferüddin Şah zamanıdır ki reji meselesinden sonra Rus-perestliği ilzam eden ve bu perestîşi ile meşhur olan Sadrazam Eminü's-Sultanın mesaisi sayesinde Rus nüfuzu İran sarayını istila eylemiş ve Şimalî İran'da vaki menabi-i servet agliyyetle Rusların yed-i intifa'ına, hatta bir dereceye kadar yed-i inhisarına geçmiştir.

Esası Nasirüddin Şah zamanında va'z edilmiş Rus zabitleri kumandasında teşekkül etmiş olan İran-Kazak liyasına dahi Muzafferüddin Şah devr-i saltanatında İmtiyazat-ı mahsusa verilmiştir. Hal-i hazırda mezkûr kazakhanenin İran payitahtında müsellaah bir Rus menafi'i müdafîi müessesesi hali aldığı da imtiyazat-ı ahdiye-i mezkûreden ileri gelmektedir. Muzafferüddin devrinin diğer hususatını da başka bir makalemize bırakalım.

İRAN TARİHÇE-İ İNKILABI*

-V-

MUZAFFERÜDDİN ŞAH DEVRİ:2

252/2

Vilayat-ı mühimmede adaletsizlik ve ahalide adem-i memnuniyetin tezayüdü-Harekat-ı ahrarane-l'lan-ı meşrutıyyet-Şahın vefatı ve beyne'l-ahali mazhar olduğu muhabbet.

* * *

Şahın idaresizliğinden nüfuz-ı devlete umumî bir za'f tayy bulunduğu halde Tebriz ve Şiraz gibi vilayat-ı mühimmede dahi hususî bir takım münasebetsizlikler oluyordu. O vakit veli'ahd-ı saltanat **Mehemmed Ali Mirza** ale'l-usul Tebriz'de hükûmet ediyor ve Azerbaycan'ın idaresini yedi iktidarında bulunduruyordu. Veli'ahd şiddetli bir istibdad gösteriyor, ahaliyi olmayacak gadrlara duçar ediyordu. **Muzafferüddin Şah**'ın israfatına rağmen oğlu **Mehemmed Ali Mirza** hisset-î tab'ıyla meşhurdur. Veli'ahdlığı zamanında bütün maksadı mümkün olduğu kadar fazla para biriktirmekten ibaret idi; te'min-i muvaffakiyyet etmek üzere kullandığı vesa'ilin meşru'ıyyetine de pek ehemmiyyet vermezdi. Bundan dolayı Tebriz'de icra etmedik münasebetsizlikleri kalmamıştı. Hatta veli'ahd-ı saltanat, Tebriz'in -belki de umum İran'ın- mühim bir maraz-ı ictima'isini teşkil eden gala-yı es'ardan istifade tarikine sapmış, şehrin

*) *Sebilürreşad*, 2 Muharrem 1331/29 Teşrin-i Sani 1328/12 Aralık 1912, Sayı:40(222), s.252-255.

muhtekirleriyle gizli bir mu'amele yapmıştı. Mehemed Ali, muhtekirlerin ahaliye karşı icra ettikleri gadrđan igmaz-ı ayn ediyor ve külliyetli bir "hakkü'l-sükûit" a nail oluyordu. Şah-ı mahlu'un tercüme-i halini ber-tafsil yazacağımızdan burada Tebriz'de veli'ahd olduğu zamandaki icraatını muhtasaran geçeceğiz.

Mehemed Ali Mirza pederi gibi alilü'l-mizac ve za'ifü'l-bünye değil, gayet sert ve şiddetli bir tab'a malik idi. Ahaliyi oldukça tazyik ediyordu. Kimseden bir sada çıkmasını diye Sultan Hamid'i takliden Tebriz'de mükemmel bir hafiye teşkilatı vücuda getirmiş idi. Bu teşkilat-ı müstebidaneden dolayı kimse, evinde, kendi ailesi dairesinde bile, veli'ahdın idaresi aleyhine konuşamaz idi, çünkü veli'ahda jurnal edilmeyeceğine emniyet edemezdi. Veli'ahd ise müfteris, hun-har, seffak idi. Hatta ahrardan **Mirza Ağa Han** ile iki arkadaşlarının kafalarını bi'z-zat kendisinin kestiği meşhurdur.

İşte Azerbaycan böyle seffak bir dimağın idare-i keyfiyyesi, taht-ı tazyikinde ezilir, daimî bir kaht u gala içinde inliyor, veli'ahdın himayesine sığınan muhtekirlerin, mütegalibelerin pa-yı ihtirası altında hırpalanıyor idi.

253/1 Tebriz böyle bir tali'-i gaddarın zebunu iken Şiraz dahi **Muzafferüddin** // Şah'ın diğer bir oğlu (son hareket-ı irtica'iyyede Mehemed Ali Mirza'ya refakat eden) Şüca'ü's-saltananın mezalimine meydan olmuştu. Kaçariyye'den evvel hükümdarlık eden **Kerim Han** Zend zamanında ahalice satın alınan bir çok araziyi şahzade, bu arazî emlak-ı miriyedendir, diye kendine tahsis etmek üzere gasbediyordu. Makam-ı i'tiraz ve şikâyete gelenlere karşı da gayet mü'essir bir cevabı vardı: Darb ve tenkil, bu yolda Cenubî İran'da da'imî bir kargaşalık ve adem-i memnuniyyet hükm-ferma idi.

Memleketin sa'ir vilayetlerinde dahi derebeyleri ve şehzadeler her istediklerini yapıyorlar, olmayacak adaletsizliklerde bulunuyorlar idi. Her tarafta bir adem-i memnuniyyet mevcut idi. Hükümet-i merkezîyyeye giden tazallümler saray entrikaları sayesinde şaha kadar varmıyordu. Varsa bile esbab-ı ma'lumesine nazaran fa'idesiz

kalıyordu. Ahali usanmış, bıkmış, adem-i memnuniyyet hadd gayesini bulmuş idi. Ekser vilayetlerde açlık ve sefalet şiddet gösteriyor, savlet ediyordu. Fakat istimdad edilecek bir merkez kalmamıştı. Şah, zevk ü safasıyla meşgul idi. Sarayın da para bulmak ve beyhude israf etmekten başka bir emel ve düşüncesi yok idi. Maiyetindekilerin bir istikraz yapıp da kendilerine bir hisse çıkarmaktan başka ne bir tedbirleri, ne de bir siyasetleri kalmıştı. "Gülistan" sarayında, değil Şiraz, Tebriz veya diğer uzak vilayetlerden gelen eninleri, nefsi Tahranda yükselen nale ve figanları bile işitmiyor, dinlemeğe vakit de bulamıyorlar idi. Hal ve mevki' öyle bir şekli-i garib almıştı ki, kimse can, mal ve namusundan emin değil idi.

İran'ın tüccar tabakası, diğer esnaf tabakasına nisbetle da'ima muhterem tutulmuştur. Muzafferüddin Şah zamanında tüccar tabakası da nâ-memnun idi. Evvelen: Rüsumat dairesi reisi Mösyö Naus tarafından, mukaddema yazdığımız gibi, Ruslarla akd' ettiği gümrük ta'rife-namesiyle İran tüccarının menafi'-i maddiyyesi hasar-zede olmuş idi. Saniyyen: Belçikalı mezkûr Mösyö Naus'un tüccar tabakalarına karşı fi'len icra eylediği bir takım tahkir-âmiz harekât tüccarın adem-i memnuniyyetine az hizmet etmedi.

* * *

İşte bütün bu münasebetsizlikler, bu uygunsuzluklar Kacar sülalesinin daima milleti katli ü garetten ibaret olan haydudane politikasına hatime çekmek fikrini neşredenlere müsa'id bir şera'it hazırlıyordu. Bu propagandayı yapanlar meslekleri icabı memalik-i ecnebiyyeye seyahat eden, memalik-i mütemeddine teşkilatından hoşlanan tüccar, erbab-ı sa'y ü amal ile sayıları mahdud urefa ve samimî bir hiss-i diyanetle mütehasis din ulemasından ba'zıları idi. Memalik-i ecnebiyyede neşrolunan Farisîce gazetelerin de bu hususta büyük hisseleri vardır. Kafkasya Türkçe-İslâm matbu'atının te'siri inkâr olunamaz. Farisîce gazetelerden en ziyade müessir olanı, en ziyade yaşayan -geçen makalemizde dediğimiz gibi -Hin-

253/2 distan'da // neşrolunan **Hablü'l-Metin'**dir. **Hablü'l-Metin** meslek-i harice gayet sebat-kâr bir hatt-ı hareket taraftarı olduğu gibi umur-ı dahiliyyeye ait neşriyatında o kadar istikamet göstermekle beraber yine İran istibdadı aleyhine kullanılan avamilin en müessirlerinden biri addolunabilir.

1904 sene-i miladisinde, mevki'inin Avrupa'ya bu'diyetinden dolayı sezdirmeyerek bir çok terakkiyata na'îl olabilen şems-i şarık memleketi bütün nuraniyetiyle tulu'eyledi. "*Dübb-i ekber*" in aksa-yı Şark soğuklarında mevsim-i şitayı rahat rahat geçirmek istediği zamanda gözlerini kamaştırdı, aklını şaşurttu. Şairliğe ne lüzum var: Herkesin bildiği "*Rus-Japon*" muharebesi vaki' oldu. Ruslar mağlub oldular. Japon muzafferiyatını müte'akib Rusya'da ihtilalat-ı dahiliyye başladı. Rusya inkılabı İran efkâr-ı ahraranesine vasi' bir meydan-ı inkişaf verdi. Erbab-ı inkılabın cesaretlerini tezyid eyledi. Şimalî İran'dan Kafkasya'ya bir çok amele geliyor. Yalnız Bakû'da ekseri amele olduğu halde 60 bine karib İranlı vardır. Rusya'da olan İran tüccarları ve İran amelelerinin Rusya inkılabından müte'essir olmamaları kabil değil idi. İşte İranlılar-merkezi Kafkasya'da olmak üzere- bir ihtilal cemiyeti teşkil etmiş ve fa'aliyete başlamışlar idi. Kafkasya'da ve diğer Rusya memleketlerinde amelelik eden İranlılar, vatanlarına avdet ederken istibdad me'murîn-i hududiyyesinin çalamayacağı bir zahire götürüyorlardı.: Fikr-i inkılab ve hürriyyet.

Dahilî İran'da dahi bir takım gizli komiteler teşekkül etmiş ve Kafkasya'da teşkil olunan ihtilal fırkasının şu'be-leri az çok ta'ammün idi. Tahran'da ve Tebriz'de **Şeb-nameler'** neşr ediliyor, bu suretle hafî komiteler izhar-ı vücud ediyorlardı. Mezkûr şeb-namelerde hükûmetin su'-i idaresi tenkid olunuyor, saray haşeratının entrikaları halka bildiriliyor, İran'ın ihtişam-ı tarihiyyesinden, fakat böyle giderse münkariz olacağından bahsolunuyor, ahalinin hayat-ı vatan-perveranesi kıcıglanıyordu. Gitgide şeb-name propa-

*) *İntibahî-namelere İran'da "Şeb-name" derler. Mezkûr varakalara, geceleyin şehir uyuduktan sonra sokaklara saçıldığından "gece mektubu" manasına olan işbu ünvan ahali tarafından verilmiştir.*

gandası tevessü' ediyor, vilayete dahi sirayet eyliyordu.

* * *

Nihayet Tahran çarşıları kapandı, esnaf ve tüccar, ta'til-i işgal eylediler. Hükûmet aleyhine büyük bir nümayiş-i siyasî icra edildi. İnkılab, ala'imini gösterdi. Hafî komiteler yavaş yavaş isbat-ı vücud eylemeğe başladılar. Tahran halkı dehşetli bir izdihamla saray önüne geldiler; su'-i idareden bıktıklarını beyanla adalet taleb ettiklerini bildirdiler. Artık vahî bir hayal gibi telakkî olunan mes'ele ilka ettiği bütün dehşetiyle bir emr-i vakî' idi. Harekat-ı ahrarane başlamış idi.//

254/1 Vehle-i ulada şu hareketin ciddiyetini takdir edemeyen saray, sadrazam Aynü'd-devle'nin şiddetleri sayesinde erbab-ı nümayişin kuvve-i cebriyye ile dağıtılmalarını emreyledi. Sipehdarın taht-ı kumandasında olan bir müfreze-i askeriyye nümayişçilere karşı ateş açtı. Önde giden ve sinesini kurşunlara siper eyleyen bir seyyid ile diğer bir kaç kişi öldürüldü. Nümayişçiler dağıldılar. Fakat bu bir inhizam değildi. Nümayişler yine tekrar edildi, ahrar İngiltere sefarethanesine tahassun edildiler ve müsted'ayatları kabul olunmadıkça "best"ten çıkamayacaklarını i'lan ettiler.

*) Sipehdar ahiren meşrutıyyet-perverlere iltica etmiş. Tahran'ın fatihlerinden addolunmuş ve meclis etrafında teşkilatlanmış kabineye sirayet etmiştir.

***) İran'da mine'l-kadim bir "best" adeti cari idi. «Best» demek, bir yere sığınmak, tahtı'l-lügaz tercüme edilirse, kapanmak demektir. Best, memlekette kânunen kimsenin hukuku te'min olunmadığından hükkam ve cebabirenin ta'diyatına karşı ihtiyacat-ı içtima'iyyenin tevliid eylediği bir vakî'a-yı içtima'iyyedir. Memlekette mevcut olan makamat-ı muteber ki, ulema ve müctehidînin evleri, ricâl ve a'yanın konakları ta'arruzdan masûm birer me'men idi. Hükkümetin takibatından firar eden bir müttehem bu gibi me'menlerden birine ferce-yab duhul olursa, o artık "best"tedir, ya'ni amandadır. Onu oradan cebren almak an'ane hükmünü almış olan adata muhalefettir. Ekseriya da böyle bir muhalefet irtikâb edilemez. Sonraları İran'daki sefaret-hane ve ecnebi konsolatolar dahi işbu "Best" hakkından istifade eylemiş sefarethane ve konsolatoların masûmiyeti dairesine "hakk-ı best"i dahi dahil eylemişlerdir ki, bu suretle bir sefarethane, bir konsolato da, makamat-ı muteber bir müctehid evi kadar "best" olmuştur. Nihayet evvelce mevcut olan "best" usulü gevşemişse de "konsolato bestleri" bir şekl-i hukukî alarak oldukça kök salmış ve bu sayede "best mes'alesi" İran inkılabında mühim bir rol oynamıştır. Şu ehemmiyyet-i mahsusasına nazaran makalelerimizin birinde "best"ın İran inkılabına ihraz etmiş olduğu ehemmiyyet ve ifa ettiği rolünden de bahsedeceğiz.

Bist-nişinlerin adedi günden güne artıyordu. Çarşılar da kapalı idi. Şehrin hayatı durmuştu. Nihayet asil intizar olunan şey istenildi. Mütéhassınlar "Meşrutiyet isteriz" diye beyan-ı zamir eylediler. Çok geçmedi ki **Muzafferüddin Şah**" milletin metalibine teslim oldu. Kânun-ı Esasî i'lanını mübeyyin bir irade sadır oldu. Bu yevm-i tarihü 1324 sene-i Hicriyyesi Cemazü'l-ahırnin 14'ncü gününe Temmuz-i Rumî'nin 23'üne müsadif idi.

Meşrutiyet istemek üzere "best"te oturanlar yalnız Tahran'a mahsus değildi. Tebriz, Reşt, Meşhed ve İsfahan gibi nükat-ı mühimmedeki İngiltere konsolatoları dahi meşrutiyet-perveranla dolu idi. İ'lan-ı hürriyeti mübeşşir olan irade-i hümayun sadır olunca, gerek Tahran'da, gerek vilayetlerdeki mütéhassınlar sefarethane ve konsolatolardan çıktılar.

Şah i'lan eylediği hürriyetin te'min ettiği meclis-i adaletin ne olduğunu lüzumunca takdir edememiş idi. Her türlü metalibata suhuletle teslim olan Şah, milletin metalibini is'afa da fazla kan dökülmeğe meydan // vermeden razı olmuştu. Meclis-i Millî i'lanını müte'akib hükûmetçe tanzim olunan nizamname-i intihabat neşredildi. İntihabat başladı. İran tarihinde ilk def'a i'lan olunan bu usul-i intihabat, tarih-i umumîde ilk evvel mevcut olan intihabata müşabih, sınıflı bir sistem üzerine istinad ediyordu. Bütün İran 162 vekil (me'bus) gönderecek ve her sınıf kendi meb'usunu ayrı ayrı intihab edecek idi. Mesela ulema-yı din, şehzadegân, tüccar, esnaf ve sair tabakat-ı nass ayrı ayrı kendi meb'uslarını gönderiyorlar idi. İntihab olunacak meb'usların sınıflı olmasından başka nizamnamede bir adem-i tenasüb dahi gözetilmişti: Bütün memleketin çıkaracağı 162 meb'ustan 64'ünü yalnız Tahran da'ire-i intihabiyyesi çıkarıyor ve bu 64 meb'usun mevcuduyla Meclis, resmen iftitah ve in'ikad edebiliyordu*

*) İlk devre-i meşrutiyette intihab olunacak 162 meb'ustan ancak 140 kişi gelmiş ve bu suretle Tahran meb'usları Meclis'in takriben nisfını teşkil etmişler idi..

Tahran intihabatı bittiği gibi Meclis-i Meb'usan'ın resm-i iftitahtı vuku' buldu. (18 Şa'ban 1324 Hicrî). Bu, fi'l-hakika İran tarihinde misli görülmemiş mutantan bir gün idi. Şah'ın hey'et-i vükela, rical-i memleket, ulema ve süfera-yı ecnebiyyenin huzuruyla resm-i selam icra edilmiş ve toplar endahitiyle Meclis'in iftitahtı i'lan olunmuş idi. O gün Tahran bir iyd-i millî geçirmiş, sokaklar millî bayraklarla donatılmış ve geceleyin bütün pa-yi taht şehri-âyin olmuştu.

Meclis'in iftitahtını müte'akib Meclis-i Millî tarafından tanzim olunan 51 maddeyi havî Kânun-ı Esasî, **Muzafferüddin Şah** tarafından imza edildi. İşbu Kânun-ı Esasî mu'cibince İran'da temsil-i millet usul-i idaresi ve esasî hürriyetler temin ediyor idiyse de hükûmet ile saltanatın daire-i selahiyyet ve iktidar-ı kanunîleri ta'yin olunmuyordu.

Kânun-ı Esasî'nin imza ve i'lanını müte'akib **Muzafferüddin Şah** duçar olduğu hastalıktan reha-yâb olamaya-rak Zi'l-ka'de'nin nisf-ı ahirinde vefat etti.

* * *

Vefatına az bir müddet kaldığı bir zamanda i'lan-ı meşrutıyyet etmiş olan **Muzafferüddin Şah**, milletin samimî bir muhabbetine mazhar olmuştu. Meşrutıyyeti i'lan eyledikten sonra Şah adeten Avrupa hükümdarları gibi yapayalnız denilecek derecede bir kaç ma'ıyyetiyle sade bir surette Tahran sokaklarını dolaşıyor, çarşılara çıkıyor, ahalinin alkışlarına mazhar oluyor, hayır dua işitiyor ve bundan oldukça hazzediyordu.

A'vam, **Muzafferüddin Şah**'ı tarihin az yetiştirdiği nevadirden addederek büyük bir kalb-i raufa malik olduğuna iman ediyordu. Şahsına karşı ahali beyninde itminanlar, imanlar hasıl olmuştu. Heyecan-ı // millinin daha yükseği, fevki tasavvur edilemiyor idi. Meclis-i Millî'nin önünde içtima' eden ahali meyanında "Zinde bad İmparator-ı Asya(-Yaşasın Asya İmparatoru)" diye bağırانlar olmuştu.

Tabi'î bu kadar sevdiği padişahının ölümünü İran ahalisi büyük bir te'essürle karşıladı. Bütün İran, Şah'a nevhager oldu. Her yerde ruh-ı pür-fütuhuna fatihalar okundu. Hakkında hatırlara güzel hatıralar nakşedildi. Mateminde sıcak gözyaşları döküldü.

NOTLAR

NOTLAR

1) **Merakeş**: Fas'ın bir şehridir. 1912'de Fransızların eline geçmiştir. **Trablusgarp** (şimdiki Libya) Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti iken 29 Eylül 1911'de başlayan savaşla 15 Ekim 1912 tarihinde İtalyanların eline geçmiştir. **Resulzâde**, batılı emperyalist devletlerin Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirmelerine işaret ediyor.

2) **Türk Yurdu** 24 Teşrinisani 1327 (7 Aralık 1911) tarihinde İstanbul'da "Türk Yurdu Cemiyeti"nin organı olarak yayın hayatına başladı. Türk dünyasında Türkçülük düşüncesinin yayılmasında büyük rol oynadı. Günümüze kadar kesintili de olsa yayını sürdürdü. Halen Türk Ocakları'nın organı olarak yayımlanmaktadır.

3) **Meclis-i Milli**: İran'da Meşrutiyet hareketlerinden sonra 7 Ekim 1907'de Tahran'da toplanan millet meclisi.

4) İran meclisi, parlamentosu.

5) **Seyid Hasan Tağızade**: (1878-1970) Tebriz Türklerindedir. İran'ın siyasi ve sosyal hayatında önemli rol oynamıştır. Kütüphane ve okullar açmış "Terbiyet Kültür Cemiyeti" nin kurulmasında büyük emeği geçmiştir. Siyasi faaliyetleri sebebiyle 1903'ten itibaren İstanbul'da sürgünde yaşamış buradaki siyasi ve fikri hayattan önemli ölçüde etkilenmiştir. 1906-1911 İran Meşrutiyeti sırasında Azerbaycan mebusu olarak Tahran'da bulunmuş, İran Sosyal Demokrat Partisi'nin kurucuları ve liderleri arasında yer almış, **Resulzade** ile birlikte faaliyet göstermiştir. Meclis topa tutulunca tekrar Türkiye'ye gelmiş 1911'de İstanbul'da **Resulzade** ile bir evde kalmıştır. Daha sonra tekrar İran'a dönerek bakanlık, senatörlük, büyük elçilik yapmıştır. Hem İran'da hem de Türkiye'de Resulzade ile yakın ilişkileri, dostlukları olmuştur. **Resulzade**'nin ölümünden sonra onun hakkında önemli bir makale de neşretmiştir. 1957-1958 arasında New York'ta Columbia Üniversitesi'nde **Prof.Dr.Zeki Velidi Togan**'la birlikte misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. **Z.V.Togan**, **Hatırat**'ında Tağızade'den de bahsetmektedir.

6) Savalan dağı'nın yüksekliği **Türk Ansiklopedisi**'nde 4.500 m. olarak gösterilmektedir.

7) **Sehend** dağı'nın yüksekliği de yine **Türk Ansiklopedisi**'nde 3.700 m. olarak belirtilmiştir.

8) **Gacar** (Kacar) sülalesinin son temsilcisi **Ahmet Şah** 1923'te Rıza Han (Pehlevi)'in iktidarı ele geçirmesiyle yurt dışına çıkmaya mecbur oldu. Rıza Han da 1926'da kendini şah ilan etti. Pehlevilerin hakimiyeti

1978'de sarsıldı. 1979'da İran İslam Cumhuriyeti kuruldu.

9) **Mehemmet (Muhammed) Ali Şah** (Saltanatı: 1907-1909): Muzafferüddin Şah'ın oğludur. Kaba ve sert tabiatlidir. "Anayasa" yı ve meşrutiyeti kabul eden babasının ölümü üzerine aynı vaatlerle şah oldu, fakat sözünü tutmadı. Nazırların Meclis-i Şura-yı Millî'ye (İran parlamentosu) gitmelerine izin vermedi. Sadrazamı Atabek-i Azam mecliste ikilik çıkarttı. Mehemmet Ali Şah bir hayli dış borç altına girdi. 1907'de Atabek'in, Abbas Ağa adlı bir fedai tarafından öldürülmesi meşrutiyet hareketini güçlendirdi. Rusların da aldatmasıyla şah olumsuz tavrını sürdürüp meşrutiyetçilere karşı çok sert davrandı. Rusların yardımı ve İngilizlerin tasvibi ile meclisi topa tutturup Tahran'daki inkılapçı hareketi susturdu, ama Tebriz inkılapçıların elinde kaldı. Daha sonra Tahran'a yürüten inkılapçı mücahitler, şahı tahttan uzaklaştırıp oğlu Ahmet'i şah ilan ettiler.

10) **Settar Han** (1867 veya 1870-1914): 1905-1911 yılları arasında İran'daki meşrutiyet hareketinin önde gelen yöneticilerinden biridir. Azerbaycan mücahitlerinin önderidir. Halk arasında **Serdar-ı Milli** ünvanıyla anılırdı. 23 Haziran 1908'de şah ordusunun Tebriz'e saldırması sırasında bir çok yararlıklar gösterdi. 1910'da diğer fedailerle Tahran'a gitti. Hükûmetin, fedailerin silahlarını toplatmak istemesi üzerine çıkan çatışmada yaralanıp öldü. Azerbaycan'ın milli kahramanları arasında yer almıştır.

11) **Abbas Ağa** (1885-1907): İran sadrazamı ve meşrutiyetçilerin düşmanı Mirza Aliasgar Han Atabek-i Azam'ı 30 Ağustos 1907'de meclisten çıkarken vuran ve hemen orada intihar eden fedaidir. Üzerinden "Azerbaycan Encümeni'nin 10 numaralı fedaisi" yazılı bir kâğıt çıkmıştır.

12) **Said Salması**(1889-1909): Güney Azerbaycanlı şair. Türkçe ve Farsça şiirleri vardır. Bakú'da matbaa işçiliği yapmış, Bakú'daki inkılapçı hareketlere katılmış, Avrupa'yı dolaşmış, memleketine döndükten sonra 1906'dan itibaren İran meşrutiyet hareketine (1905-1911) katılmıştır. **Şafak** adlı bir gazete çıkarmış, şah askerleriyle vuruşurken öldürülmüştür. İttihatçı **Ömer Naci**'nin arkadaşıdır. Onunla birlikte çalışmıştır.

13) **Ahmet Şah** (Saltanatı-1909-1925). Mehemmed Ali Şah'ın tahttan indirilmesi üzerine 13-14 yaşında şah ilan edilmiş, 1905-1925 yılları arasında İran'ı kötü bir şekilde idare etmiştir. Kaçar sülalesinin son hükümdarıdır. Avrupa seyahatında eğlenceye düşkünlüğü ile tanınmıştır. Esasen tahta çıktığında küçük olduğu için devlet yönetiminde etkili olamamış, devleti saltanat naibi seçilen **Ali Rıza Han** idare etmişti. 1923'te Rıza Han tarafından Avrupa'ya sürgüne gönderildi. Bir daha da İran'a dönmesine izin verilmeyerek Kaçar saltanatı lağvedildi. 1938'de Paris'te öldü.

14) **Ali Rıza Han** (Adudül-mülk): Kaçar sülalesinin ileri gelenlerinden bir bey. 1909'da Ahmet Şah'ın 13 yaşında tahta geçirilmesi üzerine **Adudül-mülk** ünvanıyla saltanat naibi ilan edilmiştir.

15) **Ebu'l-Kasım Han Nasırü'l-mülk**: (1865/66-1927) Hemedanın Ka-
ragözlü Türklerindedir. 1878-1884 arasında Oxford Üniversitesi'nde okudu. Muzafferüddin Şah zamanında maliye bakanlığı yaptı. İki ay sonra istifa edip Avrupa'ya döndü. 1911'de İran'a dönerek 1914'e kadar Ahmet Şah'ın nâibliğini yaptı. Tekrar Avrupa'ya döndü. 1926'da İran'a gitti.

16) **Bağır Han** (1861-1917) İran meşrutiyeti sırasında Azerbaycan'daki ayaklanmalara katılmış fedailerin önde gelenlerinden biridir. 1908-1909'da Tebriz'deki çatışmalarda büyük yararlılıklar gösterdi. Halk tarafından Salar-ı Milli ünvanıyla anıldı. 1909'da Tebriz isyanının bastırılmasından sonra Settar Han'la Tahran'a gitmeye mecbur oldu. Kasrışirin yakınlarında Kürtler tarafından öldürüldü.

17) **Mehemmed Tahir Bey** (?-?) Tebrizli Türklerdendir. 1876-1896 yılları arasında İstanbul'da Ahter'i arkadaşlarıyla birlikte çıkarmıştır. 1912'de İstanbul'da sağ olduğu biliniyor, doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor.

18) **Hacı Mirza Abdürrahim Talibzade** (Talibof) (1834-1911) Tebrizlidir. İlk tahsilini burada tamamladıktan sonra, asıl öğrenimini Tiflis'te gördü; Rusça ve Fransızca öğrendi. Bu dillerde de eserler yazdı. **Kitap Yüklü Eşek** (1888), **Hayırhâhların Mesleği** (1905) adlı farsça romanları, Güney Azerbaycan ve İran edebiyatı tarihinde sosyal tenkidin en güzel örneklerindedir. 1888'de İstanbul'da Şahseven adlı gizli mizahî bir gazeteyi arkadaşlarıyla yayımlandı. Meşrutiyet fikrinin tohumunu atanlardandır. I. İran Meclisine de seçilmiştir.

19) **Hacı Zeynelabidin Meragai** (1839-1910): İran Türklerindedir. Biraz da otobiyografik karakter taşıyan romanın kahramanı İbrahim Bey gibi Türkiye'nin ve Rusya'nın çeşitli yerlerinde ticaret vesilesiyle bulunmuştur. İstanbul'da vefat etmiştir. Eseri **Hemid Mehemedzade** tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilerek "**İbrahim Bey'in Seyahatnamesi veya Teessübkeşliyin Belası**" (Bakú, 1982, 497+3 s.) adıyla yayımlanmıştır.

20) **Şeyh Ahmed-i Ruhî** (?-1896) : İran hürriyet ve inkılapçılarından Mirza Ağa Han Kirmanî ile birlikte hareket etmiş, İstanbul'da Ahter'de yazıları çıkmıştır. Önce Babilîğe, sonra Ezelîliğe tâbi olmuş, 1886'da İstanbul'a geldikten sonra **Cemaleddin Efganî**'nin çevresinde yer almıştır. Tebriz'de idam edilmiştir. (Bkz. Mirza Ağa Han Kirmanî).

21) **Mirza Ağa Han Kirmanî** (1854-1896): Değişik bilim dallarında kendini yetiştirmiş olmasına rağmen, dinî görüşleri itibarıyla sık sık kanaat ve mezhep değiştirmiş, Ezeli tarikatını benimsemiştir. 1886'da Türkiye'ye geldikten sonra burada Farsça olarak çıkartılan Ahter'de makaleler yazdı. **Mirza Melküm Han'la** ve **Cemaleddin Efganî** ile yakınlık kurmuştu. Değişik konularda bir çok eseri vardır. Hürriyetçi düşünceleri ile tanınmıştır. Bacanağı **Ahmed-i Ruhî** ile birlikte siyasi bir bahane sebebiyle Türkiye tarafından İran'a iade edilmiş, doğru dürtist yargılanmadan idam edilmişlerdir.

22) **Muzafferüddin Şah** (1853-1907): Kaçar Türklerindedir. 1896-1907 yılları arasında saltanat sürmüş, İran'da meşrutiyetin kabul edilmesini ve anayasa hazırlanmasını tasvip etmiştir. İlk meşrutiyet meclisi onun zamanında açılmıştır. 1900'de çıktığı Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a gelmiş ve II. Abdülhamid ile görüşmüşlerdir.

23) **İran-ı Nev** (veya Farsça'daki telaffuzuyla İran-ı Nov gazetesi): (1909-1911) O dönemin ilk önemli günlük gazetesi olup İran Sosyal Demokrat Partisinin organı idi. Baş yazarı M.E. Resulzade'dedir. Resulzade 1911'de Rus elçisinin baskısı ile İran'dan çıkartıldıktan kısa bir süre sonra 1911 yılının sonunda kapatılmıştır. Bu gazete İran'da siyasi düşüncelerin

olgunlaşması, demokratik fikirlerin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

24) 1906-1911 yılları arasındaki İran inkılabı (Meşrutiyet hareketleri)na Türkiye'den katılanlar arasında Ömer Naci'yi bilhassa zikretmek gerekir. Ömer Naci, Azerbaycan Türklerinden meşrutiyetçi şair Sa'îd Selmasî (1889-1909) ile birlikte faaliyet göstermiştir.

25) Ebû'l-Hesen Râcî (1835-1875): İyi bir medrese tahsili görmüş, sade bir Türkçe ile şiirler yazmıştır. Farsça şiirleri de vardır. Samimi, içli şiirleri, dokunaklı mersiyeleri Azerbaycan'da halk arasında çok beğenilmiş ve yayılmıştır. Günümüzde bile Muharrem ayında okunan mersiyeler arasında Raci'nin pek çok şiiri vardır. Dili Güney Azerbaycan Türkçesi için zengin bir kaynaktır.

26) Mehemed Emin Dilsuz(?-1834): Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. Tebrizlidir. Tebriz'de defalarca basılan şiirleri halk arasında en çok sevilmiş şairlerden biridir. Divanında değişik nazım şekilleriyle yazılmış bir çok şiir vardır.

27) Mirza Ali Han La'li (1835-1907): Doktor olduğu için "Hekim La'li" olarak da tanınmıştır. İstanbul Tıp Fakültesinden mezundur. Sade bir dili vardır. Farsça şiirlerini de ihtiva eden bir divanı basılmıştır. Dini şiirleri halk tarafından çok beğenilmiştir.

28) Mehemed Bağır Halhalî (1823-1901): Türkçe divanı da vardır. *Salebiyye* (Tilkinâme)'yi 1893'te yazmıştır. Bu mesnevisi cemiyetin bozukluklarını teşhir ve tenkid etmesi bakımından devrinin eserleri arasında önemli bir yer tutar.

29) Hacı Mehemed Ali Sâbit Tebrizî (1835?-1895): Sahhaflık ve ciltçilik mesleğine sahip, Türkçe ve Farsça şiirleri bulunan bir şairdir. Basılmamış olan divanının bir nüshası Tebriz Millî Kütüphanesinde.

30) Ahund Molla Hüseyin Dahil: XIX. asırda yaşamış Merağalı şairlerdendir. Din adamıdır. Daha çok dini şiirleriyle ve mersileriyle tanınmıştır. Divanı bir çok kere basılmış ve çok okunmuştur.

31) Mirza Mehemed Tağî Kumrî (1819-1891): Mersiyeleriyle tanınmıştır. Kenzû'l-Mesaib adı altında toplanmış olan bu manzumeler Türkiye'de çok tutulmuş, bilhassa Alevî zümreleri arasında "Kumrî Kitabı" adıyla Türkiye Türkçesine aktarılmış haliyle çok okunmuş ve defalarca yayımlanmıştır.

32) Sohbet, 1909'dan itibaren litografya (taşbasma) usulüyle basılmaya başlandı. Derginin yasaklanmasına sebep olan yazı 4. sayıda "Kec gabırğa/Eğri kaburga" imzasıyla çıkmıştır.

33) Feryad: 1325 (1907) tarihinde Habibullah Ağazade tarafından çıkartılmıştır. Haftalıktır. Toplam 23 sayı çıkmıştır.

34) Fer verdin: 1329(1911)'de Habibullah Ağazade ve Mahmud Eşrefzade tarafından haftalık olarak toplam 28 sayı çıkartılmıştır.

35) Molla Nasreddin: 1906-1931 yılları arasında Celil Memmedgulizade tarafından çıkarılmış, karikatürlü mizah dergisidir. Sırasıyla Tiflis, Tebriz ve Bakû'da yayımlanmıştır. Hususiyetleri ve tesiri sebebiyle başka hiç bir dergiyle mukayese edilemez.

36) Demirci Gave: Firdevsî'de anlatılan bu efsane bir çok edebî

esere konu da olmuştur. Bunlar arasında Şemseddin Sami'nin Gave adlı tiyatro eserini özellikle hatırlatmak gerekir. Bu eser Azerbaycan'da 1907'den sonra önce Süleyman Sani Ahundof tarafından daha sonra da 1912'de Samed Mansur tarafından Azerbaycan Türkçesi'ne adapte edilerek bir çok kere sahnelenmiş ve büyük ilgiyle karşılanmıştır.

Özellikle 1907-1908 Meşrutiyet hareketi sırasında zulme karşı bir eser olarak çok ilgi görmüştür. 1918'den sonra da halkın feodallere karşı vermiş olduğu haklı bir mücadeleyi aksettiren eser olarak algılanmış ve 1930'lara kadar Azeri sahnelerinde kalmıştır. Eser Tebriz, Tahran gibi İran sahnelerinde de oynanmıştır.

37) **Hamid:** Sultan II. Abdülhamid.

38) **Nasirüddin Şah** (1848-1896) İran'da 'Nasreddin/Nesreddin' şeklinde telaffuz edilen bu ismi yazılışına ve aslına uygun okumayı tercih ettik. Zamanında babilik cereyanı büyük gelişme gösterdi, şah da Babilere şiddetle karşılık verdi.

39) **Mirza Tağı Han** (?-1852) İran'da ilk islahatları gerçekleştirmiş devlet adamlarındandır. Gençliğinde Petersburg'a giden diplomatik bir İran hey'etine katılmış. Avrupa'yı tanıma imkânı bulmuştu. Dönüşte Tebriz'de veliahd olan Nasirüddin'in yanında çalışmaya başladı. Azerbaycan'daki ordunun başına getirildi. Nasirüddin'in şah olarak Tahran'a gitmesi üzerine sadrazamlığa getirildi. Yaptığı islahatlar eski zihniyetli insanları, din adamlarını kıskançlık ve korkuya düşürmüştü. Şah'ın kızkardeşi ile de evli olmasına rağmen, Nasirüddin Şah'ın annesini de kandıran hasımları onu Kaşan'a südürtüp sonra da öldürtülmesi için Şah'tan izin almayı başarmışlardır. Askerî, adli ve idarî sahada bir hayli yeni düzenlemeler yapmış ve başarılı olmuştur. Emir-i Kebir veya Emir Nizam ünvanlarıyla da anılmaktadır.

40) **Seyyid Cemaleddin Efgani** (1836?-1897): Hakkında bir çok birbirine zıt iddialar ileri sürülmesine rağmen İslam âlemini Batılı emperyalist devletlerin sömürü, zulm ve idaresinden kurtarmak için bütün bir ömür boyu mücadele etmiş ülkü adamıdır. İslam ülkelerinde hürriyetçi, meşrutiyetçi ve milliyetçi düşüncelerin yayılması ve benimsenmesi hususunda etkili olmuştur. İslam dünyasının uyanışında büyük hizmetleri vardır. Hayatı oldukça hareketli ve karmaşıktır. Doğum yeri olduğu bilinen E-sed-abad'ın İranda mı yoksa Afganistanda mı olduğu Türk, mü İranlı mı yoksa Afgan mı olduğu bilinmemektedir. Bunun bir sebebi de kendisini her gittiği toplumda onlara yakın olabilmek için- ayrı ayrı takdim etmesiyle açıklanmaktadır.

Nasirüddin Şah'ın öldürülmesinden öncelikle C.Efgani ve etrafında olanlardan Şeyh Ahmed-i Ruhi ve Mirza Ağa Kirmani'yi sorumlu tutan İran hükümetinin isteği üzerine C.Efgani hariç, diğerleri İran'a iade edilmiş ve Tebriz'de katledilmişlerdir.

41) **Urvetü'l-Vüska'nın** ilk sayısı 13 Mart 1884'te (Cemaziyelevvel 1301) Paris'te çıkar. Dergiyi öğrencisi ve ülküdaşı Muhammed Abduh'la birlikte yayınlamışlardır.

42) **İA'ndeki Cemalettin Efgani** maddesinde (3.cilt s.84) derginin

18. sayıda kapatıldığı bildirilmektedir.

43) Bu mektup İngilizler'e Nasiriiddin Şah'ın verdiği tütün imtiyazının kaldırılmasını sağlamak için Samarra'da bulunan Seyit Hasan Şirazi'ye yazmış olduğu mektup olmalıdır. Nitekim daha önceki sahifelerde de anlatıldığı gibi bu müctehid tütün içilmesini yasaklamış ve İran'da büyük bir hareket başlamıştı.

44) **Cemaleddin Efgani'nin** çenesinde çıkan ve büyüyen bir kanser sebebiyle öldüğü bilinmektedir. İA'ndeki Cemaleddin Efgani maddesinde Abdülhamid'in şeyhlerinden Ebü'l-huda'nın kıskançlık sebebiyle zehirlediği ihtimali inanılır görülmemektedir.

45) **Mirza Melküm Han:** (1833-1908) Küçük yaşlarında politeknik enstitüsünü bitirinceye kadar Paris'te okumuş, İran'a dönünce Darülfünunda hocalık ve mütercimlik yapmıştır.

1860'da dostları ve talebeleriyle birlikte Feramuşhane adlı gizli bir cemiyet kurmuştur. 18 Ekim 1861'de Şahın emri ile bu cemiyet kapatılınca "Camia-yı Ademiyet" isimli ikinci bir cemiyet kurdu. 1863'de önce Bağdad'a sonra İstanbul'a sürüldü ise de çok geçmeden İran sefaretinde işe alındı. 1872'de Tahran'a çağrılarak başvezir yardımcılığına tayin edildi. Fakat burada çok tutulmayarak Londra'ya sürüldü. 1889'da Londra'da **Kanun** gazetesini (42 sayı çıkmıştır) çıkardı. Avrupa'da çeşitli diplomatik görevlerde bulundu. 1908'de Cenevre'de ölmüştür.

Ahunzade ile yakın ilişkisi olmuş o da alfabe meselesi ile uğraşmıştır. N.Kemal, M. Melkum'un alfabe tasarısını şiddetle tenkid etmiştir.

46) **Mirza Ağa Han Kirmani** için 21 numaralı notumuza bakınız.

47) **Hablü'l-metin:** 1893'te Kalküta'da **Seyyid Cemaleddinü'l-Hüseynî** (Kaşanî) ve **Müeyyedü'l-İslam** tarafından çıkartılmış Farsça siyasî, fikrî, dinî mecmuadır. Rusya, İran ve Türkiye'de geniş okuyucu zümresine ulaşıyordu. Türkçe olarak yayınlanmış yazılar da vardır. 1907-1909 arasında Tahran'da neşredildi. Yayınını 1933'e kadar sürdürmüştür.

48) **Ahter:** Farsça gazete. 1875-1896 yılları arasında İstanbul'da İranlı Türklerden Mirza Mehmed Tahir tarafından çıkartılmıştır. Yazı işleri müdürlüğünü Mirza Mehdi Ahter'in yaptığı gazetede Mirza Ağa Kirmani, Şeyh Ahmed-i Ruhî gibi ilerici düşünceli meşrutiyet taraftarı kimselerin yazıları görülür. Ahter, Türkiye'deki inkılapçı ve yenilikçi ruhu İran'a ve diğer İslam ülkelerine ulaştırmada büyük rol oynadı.

49) **Perveriş**(gazete) Tahran'da 10 Safer 1318(1900) tarihinde daha önce çıkan Süreyya gazetesinin yerine neşredilmeğe başladı. İran'da fikir ve siyaset hayatının gelişmesinde, edebî zevkin ilerlemesinde olumlu rol oynadı. Baş yazarı Mirza Mehmed Ali Han bu gazetede çok sert ve ateşli, inkılabçı yazılar yazmıştı. Gazetede Farsçanın en güzel örneklerini yayınlamasıyla da zamanında şöhret kazanmıştı.

50) **Mirza Mehmed Ali Han Perveriş.** Hayatı hakkında fazla bilgi edinemedik; devrinin büyük bir edibi ve ilim adamı olarak tanınmıştı.

51) **Mirza Abdürrahimzade:** Daha çok "Abdürrahim Talibof" şeklinde tanınmaktadır. 18 numaralı nota bakınız.

52) **Hacı Zeynelabidin Merağayi**' için 19 numaralı nota bakınız.

SÖZLÜK

SÖZLÜK

-A-

Abd-ı zer-hırid	: Altınla alınıp satılan köle
Abid	: İbadet eden
Âdat	: Âdetler, gelenekler
Adavet	: Düşmanlık
Adem-i i'tidal	: İlim, i'tidal, ölçü yokluğu
Adem-i klfayet	: Yetmeme, yetersizlik
Adem-i memnunlyyet	: memnuniyetsizlik, huzursuzluk
Adl	: Adalet
Agleb	: Kuvvetli, daha, pek çok
Agraz	: Garazlar, kinler
Ahfad	: Torunlar
Ahiren	: Sonunda, son zamanlarda
Ahlak-ı redie	: Kötü ahlak
Ahlak-ı rezile	: Rezilce bir ahlak, ahlaksızlık
Ahrar	: Serbest olanlar, köle ve esir olmayanlar. (Metinde; hürriyet taraftarları)
Ahval	: Haller ve durumlar
Ahval-i hazıra	: Şimdiki durum, içinde yaşanan çağ, aktüalite
Ahval-i hususiyye	: Özel durum
Ahval-i İctimaiyye ve slyasiyye	: Siyasi ve sosyal durum
Ahval-i ruhiyye	: Ruhî durum, psikolojik vaziyet
Ahval-i vuku'at	: Olayların durumu
Ahz edil-	: Alın-, kabul edil-
Akide	: İnanç
Akim kal-	: Kesintiye uğra-, sonuçsuz kal-
Aksam-ı fûnun	: Fenlerin kısımları
Aksû'l-amel	: Tepki
Aktar-ı âlem	: Dünyanın tarafları; dört bir yan
Akvam	: Kavimler
Âlam	: Elemler
Ala mele'i'n-nas	: Herkesin gözü önünde
Ale'l-ekser	: Çoğunlukla
Ale'l-umum	: Genellikle
Âlem	: Dünya

Âlem-i Hıristiyani	: Hıristiyanlık dünyası
Âlem-i İslam	: İslam dünyası
Alemdar	: Bayraktar
Alet-i desayıs	: Hilelerin aleti
Amel	: İş, çalışma
Amele	: İşçi
Âmmi	: Genel, umuma ait
An'anat:	: Gelenekler
An'anat-ı kahramanane	: Kahramanlık geleneği
An'ane-i tarihîyye	: Tarihî gelenek
Anâsır	: Unsurlar
An-asıl	: Aslında, esasen
Âram dut-	: Dur-, eğlen-, tembellik et-
Arazi-yl emrîyye	: İran'da devlete ait arazi
Arazi-yl mezru'a	: Ekilen arazi
Arız ol-	: Musallat ol-, sonradan gelip bul-
Asakir-i nizamiyye	: Düzenli ordu
Âsar	: Eserler
Âsar-ı kadime	: Eski eserler
Asar-ı latife	: Latif, hoş, güzel eserler
Âsar-ı müteaddide	: Çeşitli eserler
Âsar-ı terakkî-perverane	: İlerlemeyi sağlayan eserler
Asgariyet-i sinn	: Yaş küçüklüğü
Asya-yı vusta	: Orta Asya
Aşar-ı müselleha	: Silahlı aşiretler
Ateşin	: Ateşli
Ateş-i zulm ve bidad	: İşkence ve zulüm ateşi
Âtl	: İleri, gelecek
Avam	: Halk
Avam-ı mühimme	: Önemli sebepler
Avane	: Yardakçılar
Avane-yl dalle	: Doğru yoldan ayrılmış yardakçılar
Avdet et-	: Geri dön-
Avrupa-varı	: Avrupa tarzında
A'za	: Üye
A'za-yı nafize	: Sözü geçen üye
Azamet	: Büyüklük
Azamet-i ruh	: Ruh büyüklüğü
Azm-ı ahen	: Demir gibi irade

-B-

Ba'dehu	: Sonra
Ba'dei-İslam	: İslamdan sonra
Ba'd-i şikâyet	: Şikâyet sebebi
Ba'd-i endişe	: Endişe sebebi
Ba'dlye-nişin	: Çadırda yaşayan; göçebe
Bahane-i zahiri	: Görünür bahane

Bahar-ı temeddün	: Medenileşmenin ilk dönemleri
Bahr	: Deniz
Bahr-ı Hazar	: Hazar denizi
Bahr-ı Muhtl-ı Kibir	: Büyük Okyanus
Bakaya	: Kalıntı
Bâki	: Geri kalan, artan
Bâlâ	: Yukarı
Baliganma belag	: Fazlasıyla, bol bol
Baliğ ol-	: Ulaş-, bir şeye denk ol
Ba-nale vü feryad	: Ağlama ve inleme ile
Bel' et-	: Yut-
Ber	: -de, -da
Berrlyye	: Çöl
Ber-vech-l ati	: Aşağıda gösterildiği gibi
Bes	: Yeter, kâfi
Besi	: Çok fazlasıyla
Beyanat-ı atlyye	: Aşağıdaki, ilerdeki, gelecekteki açıklamalar
Beyan buyur-	: İfade et-, açıkla
Beyn	: Ara
Beytû'l-mal	: Devlet hazinesi
Beyza-yı İslam	: İslam'ın nuru
Bezi et-	: Seve seve ver-, sakınma
Bl-çare	: Çaresiz
Bidad	: İşkence
Bl-hakkın	: Hakkıyla
Bl'l-ahare	: Daha sonra, sonunda
Bilâ-mukabele	: Karşı koymaksızın
Bila-fark-ı meslek	: Görüş birliği.
Bila-vasıta	: Vasıtasız, doğrudan
Bilâ-te'emmül	: Düşünmeden, düşünmeksizin
Bl'l-iktibas	: İktibas etmek suretiyle, alıntı yaparak
Bl'l-cümle	: Bütün, hep
Bl-nazır	: Eşsiz
Bl'n-netice	: Sonuçta
Bl-rahmane	: Merhametsizce, acımadan
Bl't-tabli	: Tabii olarak, elbette
Biyar	: İnan'da toprak sahiplerinin köylüleri ücretsiz olarak kendi işlerinde çalıştırmaları
Bizar ol-	: Bık-
Bu'dlyyet	: Uzaklık

-C-

Cami' ol-	: Toplan-
Cânâ	: Ey sevgili
Can-sipar	: Canını feda eden
Carçı	: Haber veren, haberci, münadi
Ca-yı münakaşa	: Tartışma konusu, tartışılacak husus

Cebablre	: Zalimler, cebr edenler
Cedvel	: Su arkı, kanal
Celâl	: Büyüklük, ululuk
Celb et-	: Çağır-, yazı ile çağır-, davet et-,
Cem yap-	: İsmi çokluk hale getirmek
Cemiyet-i hafliyye	: Gizli cemiyet
Cenup	: Güney
Cihan	: Dünya
Cihan-ı İslam	: İslam dünyası
Cihat	: Cihetler, yönler
Cüz'l	: Çok az

-Ç-

Çerh	: Felek
Çün	: Çünkü

-D-

Dahilen	: İçte (memleketin içinde)
Dâhiyan	: Dâhiler
Dâhiyan-ı ilm ü edeb	: Edebiyat ve ilim dahileri
Dâhiyye-i zaman	: Zamanın dâhisi
Dalle	: Doğru yoldan ayrılmış, sapılmış
Darbe-i feci'	: Feci darbe
Dâr-ı fena	: Dünya
Dârü'l-fünûn	: Üniversite
Davet-i Hakk	: Allahın daveti
Delail	: Deliller
Debbağlık	: Dericilik
Dehhaş	: Çok dehşetli
Der-akab	: Hemen arkasından, anında
Derc et-	: Araya sıkıştırmak, alıntı yapmak
Der-clb et-	: Cebe at-, sahiplen-
Der-hatır et-	: Hatırlat-
Derece-i teessür	: Üzüntü derecesi
Dereke	: En aşağı derece, en aşağı kat
Dereke-i inhihaf	: Aşağılanmanın en alt derecesi
Derman	: İlaç
Dersaadet	: İstanbul
Derya-yı derman	: İlaç denizi
Desayls	: Hileler
Desayls-ı siyasiyye	: Siyasî hileler
Dest-gir ol-	: Bir şeye yakasını kaptırmak, bir şeyin esiri olmak
Dest-res	: Elde etmek, ulaşmak
Devair-i resmîyye	: Resmî daireler
Devre-i ictimaiyye	: Sosyal dönem, sosyal seviye, sosyal merhale
Devre-i intibahî	: Uyanış devri

Devre-i teceddüd	: Yenilenme devresi
Devre-i vehim ve cinnet	: Delirme ve evham dönemi
Deyml	: Kurak, kuru ziraat yapılan toprak
Dibace-i mefharet	: Öğünülecek başlangıç
Dil-dar	: Sevgili
Dil-hıraş	: Yürek parçalayan
Dil-hûn	: Yüreği parçalanmış
Dirayet	: Kavrayış, zekâ
Direktuvar	: Yönetici
Dişle-	: Isır-
Doyunca	: Doyasıya
Duçar	: Uğramış, yakalanmış
Duçar-ı ta'til ol-	: Kapanmaya maruz kalma, faaliyetini durdurmaya mecbur olma
Duhul	: Girme, giriş
Dûn	: Aşağı, az
Dûr	: Uzak
Dûr-bin	: Uzak görüşlü
Duş-ı tahammül	: Dayanma omuzu, "güçlü omuz"
Dü-bala	: İki kat
Dûhat	: Dâhiler
Dûhat-ı kalem	: Kalem dâhileri, dâhi yazarlar
Düvel-i muazzama	: Büyük devletler

-E-

E'azım	: Büyük adamlar
E'azım-ı rical	: Devlet adamlarının büyükleri
Ebu'l-ahrar	: Hürriyet taraftarının babası
Ebyat	: Beyitler
Ecanib	: Ecnebler, yabancılar
Eceb	: Acaba
Edeblyyat-ı millîye	: Millî edebiyat
Efkâr	: Fikirler
Efkâr-ı ahrarâne	: Hürriyetçi fikirler
Efkâr-ı ciddiye ve hikemlye	: Felsefî ve ciddî fikirler
Efkâr-ı ihtilal-perverane	: İhtilalci fikirler
Efkâr-ı münevvere erbabi	: Aydın düşünceli kimseler
Efrad	: Fertler (vatan efradı: vatandaşlar)
Efrad-ı aile	: Aile fertleri
Ehemmiyyet-i mahsusa	: Özel önem
Ehl-i kıyam	: Ayaklananlar, âsiler, isyancılar
Ekallyet	: Azınlık
Ekdar ve âlâm-ı şehin-şahi	: Padişahın keder ve elemeleri
Elfaz	: Sözler

Elfaz-ı müsel	: Ardarda gelen sözler
El-yevm	: Bu gün, şimdi içinde bulunulan zaman
Elzem	: Gerekli
Emlak	: Mülkler, para ile alınan şeyler
Emraz	: Hastalıklar
Emsal	: Meseller, örnekler, nümuneler
Encümen-i maarif	: Eğitim komisyonu
Endaht	: Atış
Erbab	: Sahipler, ağalar, toprak sahipleri
Erbab-ı fesad	: Fesad kimseler, karıştırıcılar, ni fakçılar
Erbab-ı fazl ve maarif	: Bilgi ve fazilet sahipleri
Erbab-ı ihtilal	: İhtilalciler
Erbab-ı sa'y ve zekâ	: Zeki ve gayretli kimseler
Erbab-ı servet	: Zenginler
Erbab-ı ticaret	: Alışverişle meşgul olanlar
Erbab-ı tedkik	: Araştırmacılar, inceleyenler
Erbab-ı vicdan	: Vicdan sahipleri
Erbab-ı zekâ	: Zeki kimseler
Erbabî	: İran'da şahıslara ait arazi
Erkân-ı tahririyye	: Yazı kurulu, bir gazetede veya dergide yazı yazarlar
Erkân-ı memalik-i İslamiyye	: İslam memleketlerinin ileri gelenleri
Esatir	: Mitoloji
Esatir-i kadime	: Mitoloji, eski efsaneler
Esbab	: Sebepler
Eser-i kıymet-dâr	: Kıymetli eser
Eshab-ı metanet	: Metanet sahipleri
Eş'ar	: Şiirler
Eşhas	: Şahıslar
Evail-i İnkılab:	: İnkılabın başlangıcı
Evamir	: Emirler
Evamir-i hafiyeye	: Gizli emirler
Evlad-ı ahfad	: Torunların çocukları
Evlad-ı gayyur-ı Azerbaycan	: Azerbaycan'ın gayretli çocukları
Evza'-ı içtimaliyye	: Sosyal durumlar
Eyan dé-	: Açık söyle-
Eydl	: Eller
Eydl-ı İstifadelerinde ol-	: BİR şeyi kendi yararı için kullanma
Eyyam-ı kadime	: Eski günler
Eyyam-ı mahsusaa	: Özel günler
Ezhan	: Zihinler
Ezvak	: Zevkler
Ezvak-ı bahiyye	: Cinsî zevkler

-F-

Facle-yı elime	: Acıklı facia
Fahış fiat	: Yüksek, aşırı fiat
Farisi	: Farsça

Farsî edebiyat-ı ahîresî	: Son dönem Fars edebiyatı
Farsî-nüvis	: Farsça yazar
Fasık	: Allah'ın emirlerini tanımayan
Fecayl'	: Musibetler, belalar, facialar
Feramin	: Fermanlar
Ferman-ı şah	: Şah fermanı
Fesad-ı ahlak	: Ahlak bozukluğu
Feveran-ı taassub	: Taassupla yapılan ani iş, hareket
Fırka	: Parti
Fırka-ı mezkûre	: Anılan parti
Fıkr-ı teceddüd ve İnkılab	: İnkılab ve yenilik fikri
Fıkr-ı terakkü-perverâne	: İlerici düşünce
Fî'l-vakl'	: Gerçekten
Fuzela	: Fazîlar, faziletli kimseler
Fuzela-yı be-nam	: Tanınmış faziletli kimseler
Fütühât	: Zaferler, fetihler

-G-

Gala-yı es'ar	: Fâhiş fiyatlar
Galebe et-	: Galip gel-, üstün gel-
Galebe-ı manevlye	: Manevî üstünlük
Garp	: Batı
Garra	: Gösterişli, şatafatlı
Gâsıp	: Gasbeden, zorba, çapulcu
Gayr-ı ma'ruf	: Bilinmeyen
Gayr-ı matbu	: Basılı olmayan
Gayr-ı müsa'ld	: Uygun olmayan
Gayyur	: Gayretli
Gazılan-	: Kadılık taslamak, kadı gibi hareket etmek
Germl ver-	: (mec.) Hız kazandırmak
Gûna	: Türü, tarz; (ne gûna: ne tarz, ne çeşit, nasıl)
Gurbe	: Kedi
Gurbe-ı hümayun	: Şahın kedisi
Guşe-ı inziva	: İnziva köşesi
Hafid	: Torun
Haile-nüvis	: Facia, trajedi yazarı
Haiz ol-	: Sahip ol-, taşı-
Hâk-ı mezellet	: Alçaklık toprağı, hakirlik toprağı
Hakan-ı mahlu'	: Tahtından indirilmiş hakan
Hâl	: Ben
Hal'	: Tahttan indirme
Haliçe	: Küçük halı
Hal-ı hazır	: Şimdiki durum, şu an, halen
Halâs	: Kurtuluş
Hall	: Boş

Halkullah	: Allah'ın yarattıkları; halk
Hamliyyet-i vatanliyye	: Vatanseverlik
Han	: İran'da asil bir sülaleden gelen, büyük topraklara ve bu topraklarda yaşayan insanlara hükmeden derebeyi
Hânevâr	: Aile efradı
Harb-i salib	: Haçlı savaşı
Harekât-ı ahrarâne	: Hürriyet yanlısı hareketler
Harim-i maneviyat	: Manevi ocak; mana ve ruh gizliliği
Harr	: Hararetti, (mec.) coşkun
Harrac	: Haraç mezaç satılığa çıkarma.
Hasebiyle	: Sebebiyle, dolayısıyla,..den dolayı
Hatime	: Son
Hatt	: Yüzdeki tüyler
Hatt-ı istiva	: Ekvator
Hatve	: Adım
Havl(ol-)	: Kapsa-, içine al—
Hayalat-ı terakki-perverâne	: İlerici emeller
Hayat-ı ictima'lyye	: Sosyal hayat
Helak	: Yok olma
Hem-ahenk	: Ahenkli
Hem-hudud	: Sınır komşusu
Hey'et-i vükela	: Bakanlar kurulu
Hezel-gû	: Hezel söyleyen, latifeci, şakacı
Hezimet	: Ağır yenilgi
Hidemât	: Hizmetler
Hidemât-ı kalemliyye	: Kalem hizmetleri, yazarak hizmet etme
Hikâye-i manzume	: Manzum hikâye
Hikemî	: Felsefî
Hikmet-i hükûmet	: Hükûmetin var oluş sebebi
Hikmet-i tabi'yye	: Tabiat bilimleri
Hilaf	: Karşı, zıt
Hilaf-ı meşrutiyet	: Meşrutiyet aleyhinde (olan), meşrutiyete aykırı
Hilaf-ı te'amül	: Alışılmış olanın tersi
Himmet	: Yardım
Hisse-yab-ı zevk	: Zevk duyan, tad alan
Hiss-i tebcil ve ihtiram	: Saygı ve yüceltme hissi
Hissiyat-ı dinliyye	: Dinî hisler
Hissiyat-ı nezlhe-i şairâne	: Şairlere has temiz duygular
Hitam bul-	: Sona er—
Horus	: Horoz
Huddam	: Hizmetçiler
Hudud-ı tabii	: Tabii sınırlar
Hukuk-ı şâhâne	: Şaha ait haklar
Hulul	: Yanaşma, sızma
Hünln	: Kanlı

Hurda-mâlik	: Ufak arazi sahibi
Huruc	: Çıkış, dışarı çıkma
Huruf	: Harfler
Huruf-ı Arabiyye	: Arap harfleri
Husûf-ı mah	: Ay tutulması
Huzur-ı mülûkâne	: Padişahın katı
Hüdavendâ	: Ey Allahım
Hükkam	: Hakimler
Hük-ferma	: Hüküm süren
Hükûmat-ı sagire	: Küçük hükûmetler
Hükûmet-ı cedide	: Yeni hükûmet
Hükûmet-ı hazıra	: Şimdiki hükûmet
Hükûmet-ı meşrute	: Meşrutiyet hükûmeti
Hükûmrân ol-	: İdare et—
Hür-endiş	: Hür düşünceli

-|-

Islahat	: Düzenlemeler
Islahat-ı terakki-perverâne	: İlerici düzenlemeler
İtlak olun-	: Hitap ve müracatta bulunmak; denilmek
İyd	: Bayram
İyd-ı milli	: Milli bayram

-|-

İbraz olun-	: Meydana çıkarmak
İbtida	: Başlangıç
İbtida-yı cülûs:	: Tahta çıkışın ilk günleri
İcma'-ı ümmet	: (mec.) Bütün halk
İcraat-ı keyfiyye	: Keyfî uygulamalar
İcra-yı saltanat et-	: Saltanat sür-
İcra-yı te'sir et-	: Etkile-
İctima'	: Toplantı
İctima'ıyyat	: Sosyoloji
İdame-i hayat	: Hayatın devamı
İdare-i hazıra	: Şimdiki idare
İdare-i mülkiyye	: Memleket yönetimi
İdare-i sakıme	: Hastalıklı idare
İddihar (et-)	: Biriktir-; kıtlık vaktinde satmak üzere zahire biriktir-
İfa et-	: Yerine getir-, yap-
İfade-i meram et-	: Arzusunu dile getirmek
İğmaz-ı ayn	: Göz yumma, görmezlikten gelme
İğtişâş	: Karışıklık
İftitah	: Açılış
İhras et-	: Al-, kazan-
İhtida	: Müslüman olma, İslam dinini kabul etme
İhtilal-i milli	: Milli ihtilal

ihtram	: Saygı
ihtraz	: Korkma, çekinme
ihthyac-ı tabîi	: Tabîî ihtiyaç
ihthiyar et-	: Seç-, tercih et—
ihya	: Diriltme, canlandırma
ika' et-	: Yapmak, yaptırmak
ik'ad	: Oturtma, bir hükümdarı tahta oturtma
ikdamat-ı vatan-perverâne	: Yurt sevgisiyle çalışıp çabalama
iktidar-ı hükümdarî	: Hükümdarlık gücü
iktifa	: Yetinme
iktitâf	: Meyve toplama, devşirme
iktiza	: Gerek, lüzüm
ilat-ı Hamse-i Fars	: İran'daki Fars bölgesinin tanınmış beş ili, aşireti
ile'l-ebed	: Sonsuza kadar
lige	: Ortadan kaldırma, lağv etme
ilm-i hey'et	: Astronomi
iltizam et-	: Gerektirmek, lüzumlu kılmak
imrar	: Geçirme, geçirilme
imrar-ı ma'îşet et-	: Geçinmek
imtidad	: Sürme, uzama, devam etme
imtiyaz	: Ayrıcalık
imtiyazat-ı mahsusâ	: Özel ayrıcalıklar
infaz-ı nur edebî-	: İşliğini geçirebilme, içeri doğru işleyebilme
inhiraf	: Dönme, sapma
inhisar	: Tekel
inhitat	: Çökme, çöküş
in'ikad	: Kurulma, toplanma
inkılabat	: İnkılaplar, devrimler
inkiraz	: Tükenme, bitme, çökme
inkısam	: Kısımlara, parçalara, bölgelere ayrılma
inkısar	: Kırıklık, kırılma
inşa	: Kaleme alma, yazma, ortaya koyma
inşad et-	: Şiir okuma, manzum sözü ahenkli bir şekilde okuma
inşirah	: Ferahlık
inti bah	: Uyanma, uyanış
intihab	: Seçme, seçilme
intisab et-	: Katılmak, birine veya bir şeye mensub olmak
intişar et-	: Yayınlanmak
irad olun-	: Söylenmek
irade et-	: Hükümdarın bir konuda emir vermesi
irade-i şahî	: Şaha ait emir
ira'e eyle-	: Göstermek, ta'yin etmek
iraniter	: İranlılar
irtifa'	: Yükseklik
irtikâb	: Kötü bir iş yapma
irva ve iska et-	: Sulamak
is'ad	: Yükseltme, yukarı çıkarma

İs'af	: Birinin isteğini kabul edip yerine getirme
İsal et-	: Ulaştırma, vardırma
İsbat-ı vücûd et-	: Varlığını ispatlamak
İsbat-ı müddeâ et-	: İddiasını isbat etmek.
İsrafat	: Savurganlık
İsrafat-ı bül-hevesâne	: Tam bir sorumsuzluk ve israfıyla yapılan harcamalar
İstibdad	: Baskı, zulüm
İsti'dad	: Kaabiliyet
İstihdam et-	: Hizmete almak, iş vermek
İstihşal	: Meydana getirme, elde etme
İstihzarat	: Hazırlıklar
İstinad eyle-	: Dayanmak
İstinad-gâh	: Dayanak
İstinsah	: Elle kopya etme
İstirdad	: Geri alma, alınma
İstizahat	: Açıklamalar
İş-güzâr	: İş yapan, becerikli
İşle-	: Çalışmak
İ'ta-yı ma'lumat eyle-	: Bilgi ver-
İ'tibar-ı mali	: Mali itibar
İ'tikad	: İnanç
İ'tikadât-ı vicdanîyye	: Vicdanî inançlar
İ'tilaf	: Uyuşmazlık, görüş farklılığı
İ'tisaf	: Doğru yoldan sapma
İtîaf	: Telef etme, öldürme
İttihad	: Birlik, birleşme
İttihad-ı İslam	: İslam birliği
İttihaz et-	: Kabul etmek, saymak
İzale ol(un)-	: Ortadan kaldırılmak, yok edilmek
İ'zam	: Yollama, gönderme
İ'zaz ve İkrâm et-	: Saygı gösterip ağırlama
İzhar et-	: Meydana çıkarmak, göstermek

-K-

Kabail	: Kabileler
Kabil-i ehemmiyet	: Değer verilecek derecede olma
Kabil-i tatbik	: Uygulanması mümkün olan
Kabil-i zer' ol-	: Ekip biçmeye elverişli olmak
Kabil-i ziraat arazi	: Ziraate elverişli toprak
Kable'l-İslam	: İslam'dan önce
Kable'l-meşrutiyet	: Meşrutiyetten önce
Kabza-i esaretilinde tut-	: Esir tutmak
Kadim	: Eski
Kalın	: Ayakta duran, birinin yerine geçen
Kalb-i rauf	: Çok merhametli kalp
Kâmlen	: Tam olarak
Kanun-i Esâsi	: Anayasa

Kanun-hâh	: Kanunî bir yönetim isteyen, kanunî bir yönetime taraftar olan
Kanun-ı Intihabat	: Seçim kanunu
Karî'	: Okuyucu
Karî'n-î kiram	: Şerefli okuyucular, soylu okuyucular
Karîb	: Yakın
Karye	: Köy
Kasaid	: Kasideler
Kasaid-î vatanîyye	: Vatan konulu kasideler
Kasavet	: Sertlik, katılık
Katî-geh	: Katîâm yeri
Katî-î nefis	: Öldürüme
Kavafi	: Kafiyeler
Kavald-î aruzîyye	: Aruz kaideleri
Kavanin	: Kanunlar
Kavanin-î mazbata	: Yazılı kanunlar
Kavanin-î medenîyye	: Medenî kanunlar
Kemâl-î kanaat	: Azla yetinme
Kemmiyyet	: Sayı, nicelik
Kes	: Kimse
Kesafet	: Bulanıklık
Kesb	: Kazanma
Kesb-î feyz	: İlim ve irfan kazanma
Kesb-î kanaat et-	: Bir konuda kanaate varmak
Kesb-î muvaffakiyyet	: Başarı kazanmak
Kesb-î savad	: Okuma yazma öğrenme, okur yazar olma
Kesb ü kâr ile meşgul ol-	: Çalışıp, iş yapıp para kazanmak
Kesb-î temeyyüz	: Farklılık kazanma, göze batma, sivrilme, öne çıkma
Kesrû'l-vuku ol-	: Sık sık görülmek, çokça görülmek
Kesret-î sekene	: Nüfus yoğunluğu
Keşide et-	: Çekmek
Keyflyyet	: Nitelik; konu, husus
Keyflyyet-î İktisadiyye	: Ekonomik durum
Keyflyyet-î katî	: Öldürülme konusu
Keza	: Aynı şekilde, yine
Kısm-ı a'zam	: Büyük bir kısmı
Kısm-ı mahdud	: Az bir kısım; belirli, sınırlı bir kesim
Kıt'a	: Ülke, memleket
Kıyam	: Ayağa kalkma, ayaklanma, isyan etme
Kıyam-ı umumi	: Genel ayaklanma
Kilometro murabba'	: Kilometre kare
Kudema	: Eskiler
Kudret-î kalemiyye	: Kalem kudreti
Kurun-ı vusta	: Orta çağ
Kuva-yı askeriyye	: Askerî kuvvetler
Kuva-yı müttehîde	: Birleşik kuvvetler
Kuvve	: Kuvvet

Kuvve-i maddiye	: Maddî kuvvet
Kuvve-i teşri'iyye	: Kanun yapma kuvveti
Kûrur	: İran'da kullanılan bir sayı sıfatı; 1 kûrur 500 bine tekabül eder
Küşad	: Açılma
Kütle-i nâs	: İnsan kütlesi, halktan insanlar

-L-

Lafz	: Söz
Leb	: Dudak
Lebbeyk-zen	: Razi olan, evet diyen
Lebbeyk-zen-i icabet ol-	: Tam bir teslimiyetle Allahın emrine uymak
Lerzan	: Titrek, titreyen
Levazım	: Gerekli şeyler
Lisan-ı edebi	: Edebî dil
Lisan-ı dinî	: Dinî dil, din dili
Lisan-ı resmî ve ilmi	: İlmî ve resmî dil
Lisan-ı tahrir	: Yazı dili
Liva	: Alay
Maada	:...den başka
Maa-mâ-flh	: Buna rağmen, bununla beraber
Maa'l-memnunlyye	: Memnuniyetle, seve seve
Ma'al-mesarr	: Sevinçle, zevkle
Mahbes	: Hapishane, zindan
Mahdud	: Sınırlı
Mahlu'	: Tahtından indirilmiş
Mahsulat	: Mahsûller, ürünler
Mahsulat-ı zira'iyye	: Ziraat ürünleri
Mahud	: Ahdolunmuş, bilinen, sözleşilen
Mahv u hedm	: Mahvetme ve yıkma
Mahz	: Sırf, sadece
Makam-ı âil	: Yüce makam
Makam-ı hükümdarî	: Hükümdarlık makamı
Makam-ı sadaret	: Sadrazamlık makamı
Makam-ı saltanat	: Saltanat makamı
Makam-ı ye's	: Ümitsizlik anı; keder, sıkıntı vakti
Maktul	: Katledilmiş
Malik	: Sahip
Malumat-ı İbtidaiyye	: Basit bilgiler
Ma'mul	: İmal edilmiş, yapılmış şeyler
Ma'mulü'n-bih ol-	: Kullanılmak, işletilmek
Mani'-i terakki ve te'all	: Yükselme ve gelişmeye engel
Ma'ruf	: Bilinen
Ma'ruf-ı havass	: Seçkinlerce bilinen
Maruz-ı helak	: Yok edilmeye bırakılmış
Maskat-ı re's	: Doğum yeri
Masun	: Korunmuş

Mat et-	: Yenmek, mağlub etmek, çaresiz bırakmak
Mazlumiyet	: Haksızlığa uğrama, ezilme
Ma'abır	: Geçitler
Me'adın	: Madenler
Me'anı	: Manalar
Mebzul	: Çok, bol
Mecma'	: Toplantı yeri, meclis
Medar	: Vesile, sebep, vasıta
Medar-ı fahr ü	
mübahat ol-	: Övünme vesilesi olmak
Medayih	: Medhiyeler, övgüler
Medeniyet-i cedide	: Yeni, çağdaş medeniyet
Mefkûd	: Kayıp bilinmeyen
Mehabet	: Ululuk, büyüklük
Mehabet-i şîriyye	: Şiirin büyüklüğü
Mekâtib-i âliyye ve	
tâliyye	: Orta ve yüksek okullar
Mekâtib-i dahlîyye	
ve hariciyye	: Yurt dışındaki ve yurt içindeki okullar
Memalik	: Memleketler
Memalik-i ecnebiyye	: Yabancı memleketler
Memalik-i İslamiyye	: İslam memleketleri
Memalik-i Şarkîyye-i	
Osmanîyye	: Doğu'daki Osmanlı memleketleri
Memalik-i mahrusa	: Korunmuş, güvenliği sağlanmış memleketler (İran devletinin toprakları için kullanılmış)
Memalik-i mütemeddîne	: Medenî memleketler
Me'men	: Ermin ve sığınılacak yer
Memnu'	: Yasak
Me'mul	: Ümit edilen, beklenen
Memurîn	: Memurlar
Memurîn-i devlet	: Devlet memurları
Menabl'	: Menbalar, kaynaklar
Menabl'-i servet	: Servet kaynakları
Menafı	: Menfaatler, yararlar, çıkarlar
Menba'	: Kaynak
Menba'-ı İrfan	: İrfan kaynağı
Menfur	: Nefret edilen
Menfur-ı millet	: Milletin nefretini kazanmış
Menkuş	: Nakşolunmuş, işlenmiş
Merakiz-i İhtilaliyye	: İhtilal merkezleri
Merasim-i İzdıvac	: Düşün töreni
Merbutiyet-i cinsîyye	: Soy itibarıyla yakınlık
Merdâne	: Yiğitçe
Merkez-i hükümet	: Hükümet merkezi, başkent
Mersîye-nüvis	: Mersiyeci; mersiye yazar
Mervî	: Rivayet edilen

Mesabe	: Derece
Mesaha-yı sathıyye	: Yüzöçümü
Mesa'l-ı cemile	: İyi, güzel çalışmalar
Mesa'il-ı siyasiyye	: Siyasî meseleler
Mesarif	: Masraflar
Mesarr	: Sevinç
Mesele-ı mezkûre	: Anılan mesele
Meslek	: Yol, ideal
Mesummen	: Zehirlenerek
Meşakk	: Sıkıntılar, zorluklar
Meşhed-ı Kerbela	: Kerbelâ şehidiği
Meşime-ı feyyaz	: Bereketli dölyatağı
Meşkûk	: Şüpheli
Meşruteci	: Meşrutiyetçi, meşrutiyet taraftarı
Meşrutiyet-perveran	: Meşrutiyet taraftarları
Mevadd-ı İnflakıyye	: Patlayıcı maddeler
Mevadd-ı ticariyye	: Ticarî mallar
Mev'ize	: Nasihat, öğüt.
Mevkl'	: Yer
Mevkl'-i bülendl ol-	: Yüksek bir yere sahip olmak
Mevkl-i coğrafi	: Coğrafi mevki, yer
Mevklb	: Kafile
Mevklb-ı hūmayun	: Padişaha ait kafile
Mevkuf	: (Tren) durağı
Meyan	: Ara, arasında
Meyyal	: Eğilimli
Mezarl'	: Ziraat yapılan yerler, tarlalar
Mezaya	: Meziyetler, yetenekler
Mezaya-ı nadire	: Nadir meziyetler
Mezce	: Birleştirme, katma, karıştırma
Mezellet	: Zelil olma, hakirlik, alçaklık
Mezheb-ı cedid	: Yeni mezheb
Mezheke	: Komik (mudhike: komik, komedi)
Mezkûr	: Anılan, sözü geçen
Mihen	: Mihnet, sıkıntı
Mikdar-ı takdimi	: Sunulan, teklif edilen miktar, tutar
Miknet	: Güç, kudret
Millet-ı mazlume	: Mazlum millet
Milel	: Milletler
Milel-ı İslamiyye	: İslam milletleri
Mu'arız	: Karşı olan, zıt
Muasır	: Çağdaş
Mu'avenet	: Yardım
Muayede resmi	: Bayramlaşma töreni
Muazzez	: Aziz, değerli
Mucib ol-	: Gerektirmek
Mudhike-nüvle	: Komedi yazarı

Muhacemat	: Hücûmlar
Muharebat-ı dahliyye	: İç savaş
Muharrerat	: Yazılmış şeyler, yazılı kâğıtlar
Muharrerat-ı resmîyye	: Resmî yazışmalar
Muharrir	: Tahrik edici
Muharrir-i siyasi	: Siyaset yazarı
Muharririn	: Yazarlar
Muhasara	: Kuşatma
Muhat	: Çevrilmiş
Muhasenat	: Güzel, faydalı, hayırlı işler
Muhill	: Bozan, dokunan, ihlâl eden
Muhtasaren	: Kısaca
Muhtekir	: İstifçi, vurguncu
Mukabıl	: Karşılık
Mukaddem	: Önce
Mukaddem tut-	: Değeri, üstün tutmak
Mukadderat	: Gelecek
Mukadderat-ı memleket	: Memleketin kaderi
Mukavemet-i dillir-ane	: Yürekliçe karşı koyma, kahramanca direnme
Mukim	: İkâmet eden, oturan
Muktezlyat	: Gereklilikler
Murabaha	: Tefecilik, aşırı derecede faiz alma
Musahabe	: Sohbet etme
Mutantın	: Tantanalı, gösterişli
Mutavassıt	: Orta
Mutazammın	: İçine alan
Mu'tedil	: İlimli
Mu'tena	: Seçkin
Muttall	: Haberli, bilgili
Muttasil	: Aralıksız
Muvafık	: Uygun
Muvazene	: Denge
Muvazzaf	: Vazifeli olan
Muzlim	: Karanlık
Mübadele-i ma'lumat	
ve ahbar	: Haber ve bilgi alışverişi
Mübareze	: Mücadele
Mübareze-i hayat	: Hayat kavgası
Mübayenet	: Ayrılık, zıtlık
Mübeddel	: Değişmiş, değiştirilmiş
Mübeyyin	: Bildiren, açıklayan
Mücazat	: Cezalandırma
Mücahedat	: Uğraşmalar, mücadeleler
Mücahedat-ı fikriyye	: Fikir mücadeleleri
Mücahid-i azam	: En büyük mücahid
Mücahid-i bi-perva	: Korkusuz mücahid
Mücteml'	: Toplanan

Müctehid	: Ayet ve hadislerden hüküm çıkaran din alimi
Müdafaa-yı nefis	: Nefsini, şahsını koruma
Müdekkik	: Araştırmacı
Müessir	: Etkili, etkileyici
Müessis	: Kurucu
Müfrit	: Aşırı
Müftehr	: İftihar eden, övünen
Müheyya	: Hazır
Mühimmat-ı tedafü'lyye	: Savunma malzemeleri
Müjgân	: Kirpik
Mülâhaza	: İyice, derinleşmesine düşünme
Mülhem	: İlah alınmış
Müllak	: (Farsça'da mellak) Çok miktarda mülk sahibi; toprak ağası
Mümessil	: Temsil eden, temsilci
Mümessil-i temeddün	: Medenileşmenin temsilcisi
Mümtez	: İmtiyazlı, seçkin
Münaferat	: Nefret etme, soğukluk
Münasebat	: Münasebetler, ilişkiler
Münasebat-ı ticariyye	: Ticarî ilişkiler
Münasebat-ı vidadiyye	: Yakın münasebetler, dostluk ilişkileri
Münasebet-dar	: İlişkili
Münaza'un-flh	: İhtilafı, davalı; çekişme konusu; tartışılan
Münblt	: Verimli
Müncer	: Bir tarafa çekilip sürüklenen, neticelenen
Münekkidîn	: Tenkidçiler
Münekkid-i bi-aman	: Acımasız tenkitçi
Müntehâ-yı l'ldal	: İlimli bir son
Münteaşır	: Yayılmış, açılmış, duyulmuş
Mürebbi'	: Terbiyeci, terbiye eden, öğretici
Mürevvic-i efkâr	: Fikirleri yayma, propagandasını yapma
Mürselü'n-lleyh	: Kendisine (bir şey) gönderilen (kimse)
Müsâdeme	: Çatışma
Müsâdere	: Suçlu birinin malına hükümet tarafından padişah adına el konulması
Müsarefat	: Yolculuk, seyahat
Müsavi	: Eşit
Müsellah	: Silahlı
Müsellem	: Su götürmez, herkesçe kabul edilen
Müstahsen	: Güznel, beğenilen, zarif
Müstebid	: Despot
Müsted'ayat	: İstekler, dilekçeler
Müsteclir	: Kiracı
Müstenid	: Dayanan
Müstevil	: İstilacı
Müstevliyan-ı Arab	: Arap istilacıları
Müşabih	: Benzer
Müşarü'n-lleyh	: Adı geçen

Müş'ir	: Haber veren, yazı ile bildiren
Mütalâa	: Tedkik
Mütalebe-i millîye	: Millî istekler
Müte'addid	: Bir çok
Müte'akib	: Takiben
Mütebaki	: Artan, geriye kalan
Mütebayın	: Uyuşmaz, birbirine zıt
Mütedeyynâne	: Dindarca
Müte'essilen	: Etkilenerek
Mütefekkirin	: Düşünürler, aydınlar
Mütefekkirin nezdinde	: Düşünenlerin katında, düşünenler arasında
Mütefekkirin-i	
Inkılâblyun	: Yenilikçi düşünürler
Mütehassın	: Bir kaleye, istihkâma kapanmış, sığınmış olan
Mütegallibe	: Zorba (takımı)
Mütekaid	: Emekli
Mütemerrid	: Dik kafalı
Mütemeyyiz	: Seçilen, öne çıkan
Mütevallyen	: Ard arda, üst üste
Müttefik	: Bir konuda anlaşmış olan
Müttehid	: Birleşmiş
Müttehîm	: İtham olunma, suçlanma
Müvellid	: Doğuran, meydana getiren, doğan
Müverrih	: Tarihçi
Müverrihin	: Tarihçiler
Müyesser	: Kolaylıkla olan, kolaylıkla ele geçen
Müzaheret	: Koruma, arkalama
Müzakerat	: Görüşmeler, toplantılar

-N-

Nâfız	: Etkili
Nağıl	: Masal
Naibü's-saltana	: Saltanat vekili, İran'da veliahd şehzadeye verilen isim
Nakden	: Peşin olarak
Nakz	: Bozma
Nakz-ı akd	: Anlaşmayı bozma
Nar-ı firağa odlan-	: Ayrılık ateşiyle yanmak
Nasb ol(un)-	: Göreve tayin edil-, bir memuriyete getiril-
Nasir	: Nesir yazarı
Naşl	: Ötürü, dolayı
Nazar	: Bakış, bakma
Nazar-ı ehemmiyete alın-	: Göz önünde bulundurmak, değer vermek
Nazar-ı tettebbu'	: İncöleyerek bakma
Nazım-ı mutlak	: Tek düzenleyici
Necat	: Kurtuluş
Nefn eden	: Üfleyen, veren
Nefy	: Sürgün

Neslen ba'de neslin	: Nesilden nesile, babadan oğula
Nesr-i Farisi	: Fars nesri
Nessac	: Dokumacı
Neş'et et-	: Meydana gelme, ortaya çıkma
Netayic	: Sonuçlar
Netice-i mûn'akese	: Aksetmiş sonuçlar, bir şeyin karşılıkları
Neuzbillah	: Allah korusun
Nevahl-i cedde	: Yeni bölgeler, yeni havali
Nevakıs	: Noksanlar
Nevha	: 1- Ölüye ağlama 2- Ağıt, mersiye
Nevha-ger	: (ölüye) ağlayıcı, ağıt söyleyen, mersiyeçi
Nısf	: Yarı, bir şeyin yarısı
Nikbln	: İyimser
Niknâm	: İyi ad kazanmış, iyi ün kazanmış
Nim-medenî	: Yarı medenî
Niyabet-i saltanatı	
İşgal et-	: Saltanata vekâleten bakmak
Niza	: Savaş, çatışma
Nokta-i nazar	: Bakış açısı
Nöker	: (erkek) Hizmetçi
Numune-i imtisal	: Örnek alınacak (şey)
Numune-i muhteşem	: Muhteşem bir örnek
Nûr-ı teceddüd	: Yenileşme nuru, ışığı; yeni fikirler
Nutk irad et-	: Konuşma yapmak, nutuk söylemek
Nutuk edli-	: Konuşulmak, hitap edilmek
Nûfus-ı umumî	: Genel nüfus, toplam nüfus
Nûfuz-ı nazar	: Dünya görüşünün etkisi
Nûkat-ı latife	: Latif, ince nükteler
Nüzzar	: Gözlemci

-O-

Otokratik devlet	: Tek kişinin bütün yetkileri elinde bulundurduğu yönetim biçimi

-P-

Pay	: Ayak
Pay-ı Istila ve galebe altında ol-	: Galiplerin ve istilacıların ayağı altında çiğnemek
Paytaht	: Başşehir
Paytaht-ı memleket	: Memleketin başşehir
Peñçe-i tazyik	: Baskı, zulüm
Perestiş	: Tapma, tapınma
Perverde edil-	: Beslenilmek, büyütülmek
Peyda et-	: Ortaya çıkmak
Peygamber-i hüban	: Güzellerin peygamberi
Peyrev	: Uyan, arkasından giden

Plş	: Ön
Plş-l çeşm	: Göz önü
Plş-dâr	: Öncü, lider

-R-

Rabita-yı ma'nevlye	: Manevi bağ
Radde	: Yaklaşık olarak, aşağı yukarı
Rah-zen	: Yol kesen, eşkiya
Rakik	: İnce, hassas
Re'fet	: Acıma, merhamet etme
Reha-yab	: Kurtulucu, kurtulan
Rençberî	: Rençberlik, çiftçilik
Resm	: Tören
Resm-i mecburî	: Devlete verilmesi gerekli olan vergi
Rezzak	: Rızık veren
Rical-i memleket	: Memleketin ileri gelenleri, devlet adamları
Rical-i vatan-perveran	: Yurtsever devlet adamları
Ric'at	: Geri çekilme
Risale-i mevkute	: Süreli yayın
Rivayat-ı ma'rufe	: Bilinen rivayetler
Riyaset	: Başkanlık
Rub'-ı meskun	: Dünyanın insan bulunan dörtte birlik kısmı
Ruh-ı pür-ferevan-ı	
İnkılab	: İnkılab coşkunluğuyla dolu ruh
Rumuzat-ı amika-yı	
edeblye	: Edebî derinliğin remizleri, işaretleri
Ruzmerre	: Günlük
Ruzname	: Gazete
Rüesa	: Reisler
Rüesa-yı Babiyye	: Babî düşüncesinin önderleri
Rûkn	: Bir şeyin temel direği, nüfuzlu kimse
Rûkn-i rekin	: Yüce direk. (İslam düşüncesinin en önemli temsilcileri hakkında)
Rû'yet olun-	: Görülmek, bakılmak

-S-

Sabık	: Eski
Sabıkan	: Eskiden
Sadır	: Çıkan
Sahlb-i hakiki	: Gerçek sahip
Sahlb-i seyfi	: Kılıç sahibi
Sahn-ı çemen	: Bahçenin ortası
Salka-yı dür-binâne	: Uzak görüşlülükle ileri sürme
Sakim	: Hasta, hastalıkla
Sakin ol-	: Oturmak, bir yerde yaşamak
Sakinin-i şimal	: Kuzey kutbunda oturanlar
Salabet	: Katılık, sağlamlık

Sallık	: Bir tarikata girmiş olan
Sarf-ı nazar	: Vazgeçme, gözönünde bulundurmama
Sath-ı coğrafi	: Yüzölçümü
Satvet ve salabet-ı tarhiyye	: Tarihinin ezici kuvveti ve sağlamlığı
Sayha	: Haykırış
Sa'y ve amel	: Çalışma ve iş
Sebeb-ı tenezzül	: Çökme sebebi
Secl	: İç kafiye
Seclyye-ı zatlyye	: Şahsî karakter (özellik)
Sefahat	: Zevk ve eğlenceye aşırı düşkünlük
Sefahat-ı hümayun	: Hükümdarın keyif meclisleri
Seffak	: Kan dökücü
Sehhar	: Sihirli, büyüleyici
Selyye	: Kötü iş, fenalık
Sekene	: Bir yerin ahali
Selahlyyet-ı vas'â	: Geniş yetki
Selaset	: Akıcı olma, akıcılık
Sells	: Akıcı
Semt-ı azimet	: Gidilecek yer
Senevi	: Bir senelik
Ser-âmedan	: İleri gelenler
Ser-fûru'	: Yüz döndürme
Ser-ı tac-dar	: Taçlı baş; hükümdarlık
Ser-muharrır	: Baş yazar
Ser-zede-ı zuhur ol-Serir	: Meydana gelmek, ortaya çıkmaya başlamak, baş göstermiş olmak
Serir-ı saltanat	: Taht
Serir-ı saltanat	: Saltanat tahtı
Servet-ı tablyye	: Tabii zenginlik
Ser-baz	: Asker
Sergüzeşt	: Macera
Sevahil	: Sahiller
Sevahil-ı şimallyye	: Kuzey sahilleri
Sevk-ı te'amül	: Alışkanlık, alışkanlıkla davranma
Sevkü'l-ceyş	: Strateji
Seyr-ı safalın	: Deniz ulaşımı
Seyyat-ı idare	: Kötü yönetim
Sıfat-ı esasıyye	: Asıl özellik, belirgin hususiyet
Sınıf-ı ruhaniyyun	: Ruhaneler sınıfı, din adamları
Silah be-dest	: Eli silahlı, silah elde
Silsile-ı cibal	: Dağ silsilesi, sıra dağ
Silâle-ı makalat	: Makaleler serisi
Sipeh-salar	: Baş komutan, genelkurmay başkanı
Sitare	: Yıldız
Su-ı ahlak	: Ahlak bozukluğu, kötü ahlak
Su-ı te'sir	: Kötü etki
Suhulet	: Kolaylık

Suret-i faci'a	: Feci şekilde
Suret-i haktan görün-	: Doğrudan, haklıdan yanaymış gibi görünmek
Suret-i nûmayışkârâne	: Gösteri tarzında, gösteri şeklinde
Suvar-	: Sulamak
Süfera	: Sefirler, büyükelçiler
Sûlale-i hükümdaran	: Hükümdarlar sülalesi
Sûnâ'lyyet	: İkilik

-Ş-

Şabb Denizl	: Kızıldeniz
Şah-kâr	: Şaheser
Şah-ı mahlu'	: Tahttan indirilmiş şah
Şah-ı mutlak	: Bir yerin yönetimine kesin şekilde hakim olan şah
Şah-ı müstebid	: Despot şah
Şair-i ateş-zeban	: Çok te'sirli şiir söyleyen şair
Şalopa (chaloupe)	: İki direkli küçük ve hafif deniz vasıtası
Şark	: Doğu
Şâyan	: Layık, değer
Şâyan-ı dikkat	: Dikkate değer
Şâyan-ı ehemmiyet	: Önem vermeye değer
Şecaat	: Yiğitlik
Şehadet	: Şehit olma
Şehrayın	: Donanma, şenlik
Şehrlyye	: Aylık
Şekk	: Şüphesiz
Şekk ve şüpheden arlı ol-	: Şüpheden uzak bulunmak
Şekl-i müheyya	: Hazır şekil
Şems-i şarık	: Doğunun güneşi (Mec.) Japonya
Şeralt	: Şartlar
Şeralt-i mevcude-i ahlaklyye	: Mevcut ahlaki şartlar, (şu andaki) ahlak anlayışı
Şeralt-i siyasiyye	: Siyasi şartlar
Şeralt-i vedadlye-i mîlel	: Milletlerin dostluk şartları
Şibeh-i cezire	: Üç tarafı denizle çevrili kara parçası, yarımada
Şihab	: Kıvılcım
Şihab-ı sakıb	: Meteor, akan yıldız
Şimal	: Kuzey
Şimşad	: (mec.) Şimşir ağacı gibi düz; uzun boylu, güzel endamlı
Şirin	: Tatlı
Şöhret-yab	: Şöhretli
Şuara	: Şairler
Şur	: Şamata, gürültü
Şükûfe	: Çiçek

-T-

Ta'ammüm	: Yayılma, genelleşme
Ta'ayyün	: Tayin edilmiş, belirlenmiş.

Tab' edil-	: Basılmak
Tabaka-l tüccar	: Tüccar sınıfı, tüccarlar
Tabakat	: Tabakalar
Tabakat-ı içtimalye	: Sosyal tabakalar
Tabakat-ı nas	: Halk zümreleri
Tabl'at	: Yaradılış
Tac-l şahî	: Şahlık tacı
Tac-dar	: Taç sahibi, hükümdar
Ta'dad et-	: Sayıp dökme, birer birer söyleme
Ta'diyat	: Tecâvüzler
Tafsîl	: Ayrıntıyla açıklama, etraflıca bildirme
Tahammül-ferse	: Dayanma gücünü aşan
Tahassün	: Kaleye sığınma, istihkâma çekilme
Tahkiki	: Araştırmaya dayanan
Tahmil olun-	: Yüklenmek
Tahrîk et-	: Harekete getirme
Tahrîm	: Haram kılma
Tahrîs et-	: Hırslandırma
Taht	: Aşağı, alt
Taht-e'l-hıfz	: Muhafaza altında, polis ve jandarma ile
Taht-ı idare	: İdare (si) altında (olma)
Taht-ı İstila	: İstila (sı) altında
Taht-ı İnhisarına al-	: Tekeli altına almak
Taht-ı mevrus	: Miras kalmış taht
Taht-ı muhasara altına al-	: Kuşatma altına almak
Taht-ı murassa'	: Kıymetli taşlarla bezenmiş taht
Taht-ı zulm ve İstibdad	: Baskı ve zulüm altında
Takaddüm	: Bir şeyin önünde olan, ondan önce olan, ondan önce gelen, daha önce olan (protokole göre)
Takdimî	: (İran'da) Bir devlet memuriyetini elde etmek için verilen para, rüşvet
Takdis et-	: Kutsal saymak, tapmak
Ta'kibat-ı şedid	: Şiddetli takipler
Takriben	: Yaklaşık olarak
Takyid	: Kayıt ve şartla bağlamak
Taltif et-	: Rütbece yükseltmek, mükafatlandırmak
Tamâ'-kâr	: Aç gözlü
Tamamiyyet-l mülkiyye	: Memleketin bütünlüğü, birliği
Tap-	: Bulmak
Târéc	: Yağma, talan
Tarafeyn	: İki taraf, taraflar
Tarassudat	: Gözetlemeler
Tard	: Kovma, uzaklaştırma
Tariften müstağni ol-	: Tarife lüzum olmamak, anlatılması gerekli olmamak
Tarih-l ahrîr	: Tarihin son devri, son dönem tarihi
Tarih-l cenk ve vega	: Vuruşma ve savaşma tarihi
Tarih-l İhtikâr	: Vurgunculuk tarihi

Tarih-i te'sis	: Kuruluş tarihi
Tarihçe-i inkılab	: İnkılab tarihi
Tarik	: Yol
Tarik-i inkıraz	: Çökme, batma yolu
Tarz-ı beyan	: İfade tarzı
Tarz-ı ifade	: İfade tarzı, anlatım biçimi
Tarz-ı inşa-yı nevin	: Yeni bir usulle yazı yazma
Tarz-ı nevin-i dil-pesend	: Gönüle hoş gelen yeni tarz
Tarz-ı tahrir ve beyan	: Konuşma ve yazma tarzı
Tavalf	: Tayfalar, topluluklar, kabileler
Tavassut	: Vasıta olma
Tavzihan	: Açık bir şekilde
Tazallüm	: Şikâyet, sızlanma
Tazyik	: Baskı
Te'âlî-i mülk	: Memleketin yükselmesi, memleketin kalkınması
Tebdil et-	: Değiştirmek
Teb'îd	: Sürgün, uzaklaştırma, kovma
... tecavüz et-	: (bir şeyi) aşmak, sınırlarını geçmek
Teceddüd-perver	: Yenilikçi
Tecellî et-	: Ortaya çıkmak
Tecessüm	: Cisimleme, belirme
Tecviz	: İzin verme
Tedabir	: Tedbirler
Tedabir-i tahaffuzlyye	: Korunma tedbirleri
Tedabir-i zecrlyye	: Sert tedbirler
Tedbir-i siyasi	: Siyasî tedbir
Tedris	: Ders verme, okutma
Tedrisat	: Öğretim
Te'ehhül	: Evlenme
Te'essüs et-	: Kurulma
Tefekkür	: Düşünme
Tefevvuk	: Üstün olma, yükselme
Tefrik	: Ayırma
Tekâmül-i siyasi	: Siyasî gelişmeler
Tekasül	: Üşenme, gevşeklik gösterme
Tekayyuda uğrat-	: Kayda bağlamak, kayıt altına almak, belirli kaideler e bağlı kalmak
Tekellüfsüz	: Zahmetsiz, kolay
Tekellüm	: Söyleme, konuşma
Tekessür	: Çoğalma
Tekmil	: Tamamlama
Teksir et-	: Çoğaltma, artırma
Telakki	: Anlayış
Telfik	: Birleştirme
Telmihte bulun-	: Bir şeyi dolaylı yoldan anlatmak
Temâyülât-ı garamlyye	: Şiddetli arzudan doğan temayüller
Temeyyüz et-	: Çıkmak
Tenakus	: Azalma

Tenasüb-l endam	: Düzgün vücut, boy bos güzelliği
Tenbakû, Tönbeki	: Nargile ile içilen tütün
Tenblh	: Uyandırma, uyarma
Tenblh-l efkâr	: Fikirleri uyandırma
Tenevvü' et-	: Değişme, çeşit çeşit olma
Tenezzülât-ı teessûf	: Üzüntü verici aşağılanmalar
Tenkil	: Cezalandırma
Tensib edll-	: Atanmak
Tenvir et-	: Aydınlatmak
Terakki et-	: İlerlemek
Terakkıyat-ı siyasiyye ve içtimalye	: Siyasî ve içtimâî gelişmeler
Terekküb	: Karışıp birleşme, meydana gelme
Teressûbat	: Tortular, kalıntılar
Terfî-l rütbe usulü	: Memuriyette görev ve hizmetine göre yükseltme
Terk-l vatan et-	: Gurbete çıkma
Tervic	: Kıymet ve itibarını arttırma
Tesehhül	: Kolaylık
Teshil	: Kolaylaştırma
Teshir et-	: Sihirleme, büyümek
Tesir-yab et-	: Etkilemek
Te'sis (et-)	: Kurmak
Te'sis-gerde	: Kurulmuş
Teslîh edll-	: Silahlandırılmak
Tesrî' et-	: Hızlandırmak, çabuklaştırmak
Teşçî'	: Cesaretlendirme, yüreklendirme
Teşhir-l silah et-	: Silah göstermek
Teşrifat	: Protokol
Teşrik-l mesal et-	: Birlikte çalışmak
Teşvikat-ı siyasiyye	: Siyasî teşvikler
Teveccüh	: Sevgi, itimat
Tevhid	: Birlik
Tevhid-l mezahib	: Mezhepleri birleştirme
Te'vil et-	: Saptırarak yorumlama
Tevild et-	: Doğurmak
Tevkif	: Durdurma, alıkoyma
Tevlid et-	: Meydana getirmek, sebep olmak
Tezahürat-ı inkılabıyye	: Yenilik taraftarı gösteriler
Tezyid et-	: Arttırmak
Töhmet	: Suçlama
Tuhfe	: Hediye
Tül	: Uzaklık, uzunluk
Turuk	: Yollar

-U-

Ucalt-	: Yükseltmek
Ufk-ı tarik	: Yolun ufku

Uhdesinde ol-	: Sorumluluğu altında bulunmak
Ulûm	: İlimler
Ulûm-ı cedide	: Yeni ilimler
Ulûm-ı muhtelifte	: Çeşitli ilimler
Umur	: İşler
Umur-ı devlet	: Devlet işleri
Umur-ı mezheblyye	: Mezhep işleri, dinî işler
Ûr	: Tek gözlü
Urefa	: Arifler, bilgînler
Usul-i idare	: İdare tarzı, yönetim biçimi
Usul-i ihtisar	: Kısaltma, özetleme usulü

-Ü-

Üdeba ve şuara	: Yazar ve şairler
Ûfûl	: Batma, kaybolma
Ûnvan-ı acib	: Tuhaf, acaip ünvan
Ûryan	: Çıplak
Ûsera	: Esirler

-V-

Vahim	: Korkulu
Vahşet-nâk	: Korkulu, korkunç
Vaki'	: Olan, vuku' bulan, bulunan
Varidat	: Gelirler
Vasi'	: Geniş
Vaz' et-	: Ortaya koymak
Vaziyet-i sevkü'l- ceşşiyeye ve askerlyeye	: Askerî ve stratejik durum
Vega	: Kavga, vuruşma
Veled-i erşed	: Büyük, olgun çocuk
Vehle-l ula	: Başlangıç, işin başı
Veliâhd-nişin	: Veliâhdın yönetiminde olan şehir
Vesail	: Vesileler, sebepler
Vesail-i muhtelifte	: Çeşitli vesileler, bahaneler
Vesail-i terakki	: İlerleme sebepleri
Vesat et-	: Araya girme, vasita olma, aracılık etme
Vezaif	: Vazifeler
Vezir-i me'all -zamir	: Yüce düşünceli vezir
Vilayet-i muhtelifte	: Çeşitli vilayetler
Vüzera	: Vezirler

-Y-

Yad et-	: Anmak, hatırlamak
Yed-i inhisarında ol-	: Tekelinde olmak
Yek-âvâz	: Tek ses
Yek-diğer	: Bir birini, bir taraf öbür tarafı

Yekûn	: Toplam
Yevm	: Gûn
Yevm-i muayyen	: Belirli gûn
Yevm-i vefat	: Ölüm günû

-Z-

Zahid	: Dindar
Zalame	: Zalimler
Zarafat gıl-	: Şaka yapmak
Zebanzed	: Dilde ezber olan, çok söylenen söz
Zebh	: Boğazlama
Zebun ol-	: Bir şeyin kurbanı olmak, güçsüz hale gelmek
Zill	: Gölge
Zill-ullah	: Allahın gölgesi
Zi-hayat	: Canlı
Zimâm-ı hûkûmat	: Hükûmetlerin yuları
Zır-ı cenah	: Kanat altı (mec.) koruma, himaye
Ziverle-	: Süslemek
Zuhur et-	: Ortaya çıkmak
Zulmet-pesendan	: Karanlığı, zulmü sevenler
Zübde-i asar	: Eserlerin gözbebeği, en kıymetlisi
Zümre-i mütefekklirin	: Düşünür zümre, aydın topluluk
Zürra'	: Ziraatçiler, çiftçiler

İNDEKS

İNDEKS

- Abade: 39
 Abbas Ağa: 21, 27, 102
 Abbas Mirza (veliahd): 18,19
 Abdürrahim Efendi (bak. Talibzade Abdürrahim)
 Abdülaziz II: 68
 Abdülhamid II: 65, 72, 73, 74, 76, 77, 103
 Ademiyet Cemiyeti: 74, 106
 Adudü'l-mülk (naib): 22, 102
 Ahmed Bey Agayev (Ahmet Ağaoğlu): 25
 Ahmed Şah: 22, 101, 102
 Ahrar Fırkası: 29, 30
 Ahter (gazete): 25, 77, 103, 106
 Ahundzâde (M.F.): 106
 Alaü'l-mülk (İran'ın İstanbul sefiri): 76
 Arap (Kaşkaî aşireti): 39
 Assar Tebrizî: 32
 Aşık Garib (hikâye): 32
 Aynü'd-devle (sadrizam): 18, 20, 95
 Azerbaycan Cumhuriyeti... (M.E. Resulzade): 1
 Bâbü'l-ik: 64, 65, 71
 Bağır Han: 23, 28, 103
 Beyzavî: 50
 Baharlu (Kaşkaî aşireti): 39
 Bahtiyari (Kaşkaî aşireti): 44
 Basri (Kaşkaî aşireti): 39
 Berlin kongresi: 74
 Bolli (Kaşkaî aşireti): 40
 Bulverdi (Kaşkaî aşireti): 40, 42
 Camia-yı Ademiyeti: 106
 Celil Memmedkuluzade: 104
 Cemaleddin Efgani: 24, 69, 71, 72, 73, 74, 103, 106
 Cemaleddinü'l-Hüseynî: 76, 106
 Cemşid: 50
 Cengiz Han: 11, 39
 Dahhak: 49, 50
 Dahil: 37, 104
 Darü's-Şura-yı Milî: 8
 Demokrat Fırkası (Bak: İran Sosyal Demokrat Fırkası)
 Dereşölli (Kaşkaî aşireti): 40
 Dilsûz: 34, 104
 Ebu'l-Kasım Han (Nasirü'l-mülk naib): 12, 22, 102
 Ehvedî Merağaî: 32

- Encümen-i Azerbaycanîyân: 28
Encümen-i Sa'adet-i İraniyân: 29
Enver (Paşa): 23
Feridun: 50
Ferverdin (gazete): 38, 104
Feryâd (gazete): 38, 104
Feth-Ali Şah: 19
Fırka-i İçtimaîyyun-Amiyyun-ı İraniyyan (İran Sosyal Demokrat Fırkası): 26, 28
Firdevsî: 32, 51
Firuz-abadî: 50
Gave (Demirci): 49, 50, 105
Gazalî: 50
Gölpınarlı, Abdülbaki: 40
Habibullah Ağazâde: 104
Hablü'l-metin: 76, 77, 94, 106
Hacı Mehemed Ali Sabit Tebrizî: 36, 104
Hacı Mehemed Kerim Han (Kaşkaî mebusu): 44
Hacı Mirza Hasan Tebrizî: 76
Hacı Mirza Ağasi (sadrizam): 18
Hacı Mirza İbrahim Ağa: 27
Hacı Zeynelabidin Efendi (Merağalı): 25, 26, 71, 77, 78, 103, 106
Hafız: 32, 40, 51
Hafız Divanı:
Hakanî-i Şirvanî: 32
Hatib Tebrizî: 32
Hayır-hahların Mesteği (Hacı Mirza Abdürrahim Talibzade): 103
Hey'et-i Müdire: 29
Homer: 51
İ.A. (İslam Ansiklopedisi): 106
İbn-i Hacib: 50
İbn-i Sina: 50, 73
İçtimaîyyun-İ'tidaliyyun: 30
İgnatîyev (Rus səfiri): 68
İmamkulu Mirza: 10
İnanlı (Kaşkaî aşireti): 39
İran-ı Nev (gazete): 2, 30, 103
İran Sosyal Demokrat Fırkası: 26, 30, 103
İsmail Han Savletü'd-devle (Kaşkaî ilhanı): 11
İttihad-ı İslâm (gazete): 73
Kaçar (Türkmen kabilesi): 11, 17, 18, 81, 92, 101, 103
Kafkasya Türkleri: 4
Kalmuk: 44
Kâmran Mirza: 82
Kazak: 44
Kânun (Mirza Melkum Han): 74, 106
Kasım Envar Serabî: 32
Kaşkaî Türkleri: 11, 13, 18, 29, 39, 40, 41, 42, 43, 44

- Katran Tebrizî: 32
 Kazan Han: 11
 Kellezen (Kaşkaî aşireti): 40
 Kenzû'l-Mesaib (Kumrî): 104
 Kerem ile Aslı: 32
 Keşküfî (Kaşkaî aşireti): 40
 Kitab-ı Ahmed (Talibzâde Abdürrahim Efendi): 25, 77
 Kitab Yüklü Eşek (Hacı Mirza Abdürrahim Talibzâde): 103
 Koroğlu (hikâye): 32
 Kumrî: 37, 104
 Kumşe (Kaşkaî aşireti): 40
 Kuvaî (Kaşkaî aşireti): 40
 La'î (Tebrizli): 34, 104
 Mahmud Nedim (sadrizam): 68
 Mahmud Eşrefzâde: 104
 Makû Hanlığı: 15
 Meclis-i Mebusan: 30
 Meclis-i Millî: 8, 21, 44, 97, 101, 102
 Mesheti Gencâi: 32
 Mehmed Ali Mirza (şah): 16, 18, 27, 28, 29, 76, 91, 92, 102
 Mehmed Bağır Halhali: 35, 104
 Mehmed Han (Türkmen mebusu): 44
 Mehmed Şah: 101
 Mehmed Tahir Bey (Tebrizli): 25, 77, 103, 106
 Memeseni: 39
 Midhat Paşa:
 Mirza Abdürrahimzade (Tebrizli): 71, 77, 78, 103, 106
 Mirza Ağa Han Kirmanî: 26, 54, 71, 75, 76, 92, 103, 106
 Mirza Ali Asgar Han Atabey: 27
 Mirza Hasan Aştıyanî: 67
 Mirza Hasan Şirazî: 67
 Mirza Hüseyin Han (gazeteci): 38
 Mirza Mehdî Ahter: 106
 Mirza Mehmed Ali Han Perveriş: 77, 106
 Mirza Melkum Han: 71, 74, 75, 103, 106
 Mirza Rıza Kirmanî: 27, 69, 73
 Mirza Tağı Han Emir-i Kebir: 63, 64
 Molla Ca'fer: 29
 Molla Nasreddin (dergi): 38, 104
 Muzafferüddin Şah: 10, 18, 20, 27, 28, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 96, 97, 102, 103
 Müeyyedü'l-İslam: 106
 Nadirkuli: 51, 51
 Nadırşah: 50
 Namık Kemal: 51, 106
 Nasirüddin Şah: 18, 27, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 76, 82, 83, 85, 88, 89, 106
 Nefer (Kaşkaî aşireti): 39
 Naus: 93
 Niyazi (Bey): 23

- Osmanlı Encümen-i Maarifi: 77
Ömer Hayyam: 32
Ömer Naci: 2, 102, 104
Perveriş (dergi): 77, 106
Petro (Büyük): 51
Politik-i devletî (Mirza Melkum Han): 75
Râcî (Tebrizli): 33, 37, 104
Razî: 50
Renan: 73
Resulzâde Mehmet Emin: 1, 2, 3, 4, 30
Sad Fasil (Mirza Ağa Han Kirmanî): 75
Sa'dî: 32, 40, 5
Saib Tebrizî: 32
Sa'îd Salmasî: 21, 29, 102, 104
Sa'lebiyye (Mehammed Bağır Halhali): 104
Savletü'd-devle (Kaşkaî hanı): 41
Sebilür-reşad: 2, 3, 45, 46, 53, 57, 63, 71, 79, 85, 91
Sefîne-i Talibî (Talibzâde Abdurrahim): 25
Settar Han: 21, 23, 28, 102
Seyahatnâme-i İbrahim Bey (Meragalı Elhac Zeynelabidin): 25, 26, 77, 103
Seyyid Hasan Şirazi: 106
Sohbet (gazete): 37, 38, 104
Surhi (Kaşkaî aşireti): 40
Süleyman Han: 64, 65
Şafak (Gazete): 102
Şah Abdülazim: 69
Şahseven (Aşiret adı): 15, 18, 29
Şahseven (gazete): 103
Şah Tahmasb: 51
Şehname (Firdevsî): 51
Şems-i Tebrizî: 32
Şeşbölige (Kaşkaî aşireti): 40
Şeyh Ahmed Ruhî: 26, 76, 103, 106
Şeyh ve Vezir (Mirza Melkum Han): 75
Tağızade (Seyyid Hasan): 8, 27, 30, 101
Talibzade Abdürrahim Bey (Tebrizli): 25
Tanzimat (Mirza Melkum Han): 75
Togan, Prof. Dr. Zeki Velidî: 101
Tuna, Osman Nedim: 40
Türkmen: 12, 13, 17, 18, 29
Türk yılı (Ders): 4
Türk Yurdu (dergi): 1, 2, 7, 23, 31, 101
Urvetü'l-vüska (Cemaleddin Efganî): 72, 73
Usul-i Ademiyet (Mirza Melkum Han): 74
Vahid Tebrizî: 32
Yavuz Sultan Selim: 51
Zemahşerî: 50
Zeyğemü'd-devle (Kaşkaî ilhanı): 11

MEHMED EMİN
RESULZADE
(1884-1955)

Azerbaycan'ın tanınmış fikir ve devlet adamlarındandır. Uzun yıllar gazetecilik yapmış, siyasetle uğraşmıştı. Türkçü, İslamcı ve medeniyetçi olan Musavat Partisi'nin başkanlığını yapmış, 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığına getirilmiştir.

O, uzun yıllar süren faaliyetleri ile Azerbaycan'da millî ruhun uyanmasında, demokratik fikirlerin yerleşmesinde büyük rol oynamış, milletinin sevip saydığı eşsiz bir önder olmaya hak kazanmıştır.

Tarihte siyasî kaderi Mehmed Emin Resulzâde gibi olan pek çok Türk büyüğü vardır. Kendi vatanlarında korkunç işkencelere maruz kalmaktan, kendi vatanlarının yabancı işgaline uğramasını görmenin dehşetli ızdırabını yaşamaktan, kendi vatanlarının dışında yaşamaya ve hatta ölmeye mecbur olmanın dayanılmaz acısıyla kavrulmaya kadar varan bu siyasî kadere karşı, bu insanların bugün 250 milyon Türkün kalbinde unutulmaz yerlerini almış olmaları tarihin bize verdiği tek tesellidir.

ISBN: 975-498-071-3

Milli Yayın No: 93-34-Y-0147-111